

ΚΡΙΤΙΚΟΝ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

Nikolaus Moizel, Solidarität und Selbstverantwortung. Beiträge zur christlichen Soziallehre K. Zink-Verlag. München 1959 σελ. 394.

Ἐν τῷ μετὰ χειρὸς ἔργῳ τοῦ ἐν τῇ Ῥωμαιοκαθολικῇ Θεολογικῇ Σχολῇ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Μονάχου καθηγητοῦ τῆς νεοσυστάτου αὐτόθι ἑδρας τῆς Χριστιανικῆς Κοινωνιολογίας καὶ Κοινωνιολογίας τῆς Θρησκείας, περιλαμβάνονται εἰκοσι μελετήματα, χρονολογούμενα ἀπὸ τοῦ 1949 καὶ ἐφεξῆς καὶ δημοσιευθέντα κατὰ καιροῦς ἐν διαφόροις περιοδικοῖς, ἀναφερόμενα δὲ εἰς φλέγοντα ζητήματα τῆς Χριστιανικῆς Κοινωνιολογίας. Ἡ κατανομὴ τῶν μελετημάτων τούτων ἐν τῷ παρόντι τόμῳ γίνεται καθ' ὕλην ὡς ἐξῆς: Ἐν πρώτοις παρατίθενται τρία μελετήματα σχετιζόμενα πρὸς τὰς βάσεις τῆς Χριστιανικῆς Κοινωνιολογίας ὑπὸ τὰς ἐξῆς ἐπιγραφάς: «Τί εἶναι Χριστιανικὴ Κοινωνιολογία», «Κοινωνιολογία καὶ Θεολογία» καὶ «Σχέσεις Ἀγάπης καὶ Δικαιοσύνης». Ἐπειτα ἔρχεται τὸ μελέτημα «Τεχνικὴ καὶ Κοινωνία». Ἐπακολουθεῖσιν ἑπτὰ μελετήματα στρέφόμενα περὶ τὸν οἰκονομικὸν τόμῳ ἐξ ἐπόψεως, ἐνοεῖται, χριστιανικῆς, ἥτιοι τὰ ἐξῆς: «Θεολογία καὶ Ἐθνικὴ Οἰκονομία», «Ἡ δικαιοσύνη ἐν τῇ κινήσει τῆς ἀγορᾶς», «Ὁ ἐλεύθερος ἀνταγωνισμὸς», «Ἡ ἀπεργία», «Χριστιανικὰ ἐλατήρια ἀντιμετωπίσεως τοῦ προλεταριασμοῦ», «Περὶ τῆς σημασίας τῆς Ἐγκυκλίου Rerum Novarum ἐν τῇ σημερινῇ ἐποχῇ». Ἐπειτα ἔρχονται τέσσαρα μελετήματα ἀναφερόμενα εἰς τὰς σχέσεις Πολιτείας καὶ Κοινωνίας καὶ δὴ εἰς τὸ πρόβλημα τῆς ἀνεξίθρησκείας καὶ εἰς τὰ ζητήματα τῶν συμβιβασμῶν (Kompromiss) ἐν τῇ δημοκρατουμένῃ πολιτείᾳ, τῶν κοινωνικῶν τάξεων καὶ τῆς πόλης αὐτῶν, ὡς καὶ τῆς ἀναδιοργανώσεως τῆς κοινωνίας ἐν τῷ πνεύματι τῆς παπικῆς ἐγκυκλίου Quadragesimo anno. Ἀκολουθῶς ἐξετάζεται εἰς δύο μελετήματα τὸ θέμα τῆς ἐθνότητος καὶ τέλος εἰς τρία μελετήματα ἐρευνᾶται τὸ θέμα τῆς Ἐκκλησίας ἐξ ἐπόψεως κοινωνιολογικῆς, καὶ δὴ ἡ Ἐκκλησία ὡς κοινωνία, ἡ ἐκκλησιαστικὴ ζωὴ καὶ αἱ ἐπὶ μέρους θρησκευτικαὶ σφαῖραι καὶ ἡ Ἐκκλησία καὶ αἱ μάζαι.

Τὴν διαπραγμάτευσιν τῶν θεμάτων τούτων ὑπὸ τοῦ συγγραφέως, ἥτις προδίδει ἀρίστην θεολογικὴν τε καὶ κοινωνιολογικὴν συγκρότησιν καὶ κριτικὸν πνεῦμα, διακρίνει πλήρως ἐνημερότης περὶ τὰς σχετικὰς κοινωνιολογικὰς συζητήσεις καὶ περὶ τὴν ὑπάρχουσαν πλουσιωτάτην γραμματείαν, διαύγειαν κρίσεως, πρωτοτυπίαν μεθοδολογικὴν καὶ οὐσιαστικὴν, συστηματικὴν ἐπεξεργασίαν τῶν σπουδαιοτάτων περιεχομένων τῶν δύο μεγάλων παπικῶν κοινωνικῶν ἐγκυκλίων τοῦ Λέοντος ΙΙ' καὶ Πίου ΙΑ', φιλοσοφικὴ ἐμβάθυνσις, κριτικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ ἐν γένει ἐμβρίθεια ἐν συνδυασμῷ μετὰ σαφηνείας ἐν τῇ ἐκθέσει. Ἐπιζόμεν δ' ὅτι μετὰ τὰ μελετήματα ταῦτα, ἄτινα ἀποτελοῦσι σπουδαίας συμβολὰς εἰς τὴν Χριστιανικὴν Κοινωνιολογίαν, θὰ ἐπακολουθήσῃ, ὅστων ἢ βράδιον, συγχρονισμένον σύστημα Χριστιανικῆς Κοινωνιολογίας. Ἐν τῷ μεταξύ συνιστῶμεν θερμῶς τὴν μελέτην τῶν σπουδαίων τούτων μελετημάτων καὶ εἰς τοὺς Ἕλληνας θεολόγους καὶ κοινωνιολόγους, τοῦλάχιστον τοὺς κατόχους τῆς Γερμανικῆς γλώσσης.

Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

A. Raes avec le concours de plusieurs collaborateurs (E. Lanne, B. Mercier, J. M. Sauge), Le mariage dans les Eglises d' Orient, Collection Irénikon, éditions de Chevetogne (1959), σχ. 8, σελ. 200.

Πρὸ ὀλίγου ἐκυκλοφόρησεν ἡ ὑπὸ τὸν ἀνωτέρω τίτλον ὠραιότητα καὶ ἀψογος ἀπὸ ἀπόψεως ἐμφανίσεως ἔκδοσις τοῦ μετὰ τὴν προσέγγισιν καὶ γνωριμίαν τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀνατολικῆς καὶ Δυτικῆς ἀπὸ ἐτῶν ἐπιτυχῶς ἀσχολουμένου μοναστηρίου τῆς Ὑψώσεως τοῦ Τιμίου Σταυροῦ ἐν Chevetogne τοῦ Βελγίου. Τὸ ἐξώφυλλον κοσμεῖ ὠραιότητα τοιοῦτο γράμμα τοῦ 16ου αἰῶνος τῶν γάμων τῆς Κανᾶ τοῦ ἐν Ῥωσία μοναστηρίου τοῦ ἁγίου Θεράποντος, τὸ δὲ περιεχόμενον εἶναι μετὸς τῶν ἀνεσιν καὶ καλλιτεχνικῆν διάθεσιν ταξιθετημένον καὶ παντελῶς ἀπληλαγμένον σφαλμάτων, ὥστε καὶ ἐκ πρώτης ὕψεως κερδίζει τὴν συμπάθειαν τοῦ ἀναγνώστου.

Εἰς ἔκτενῃ εἰσαγωγῇν του (σελ. 7-19) ὁ π. Olivier Rousseau ἀναλύει τὴν θεολογικὴν καὶ πνευματικὴν σημασίαν τοῦ χριστιανικοῦ γάμου ἐπὶ τῇ βάσει τῆς διδασκαλίας τῆς ἁγίας Γραφῆς καὶ τῶν ἁγίων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Ἐκλεκτὰ χωρία τοῦ Ἀπ. Παύλου, Β' Κλήμεντος, Ἱπολύτου, Τερτυλλιανοῦ, Ὠριγένους, Ἐφραίμ τοῦ Σύρου, Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου καὶ Ἰακώβου τοῦ Σύρου καθιστοῦν τὴν εἰσαγωγῇν ταύτην ἀληθῆ ἀνθολογίαν τῆς πατερικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς ἐν γένει ἐπὶ τοῦ προκειμένου διδασκαλίας. Ἀμερόληπτος καὶ τολμηρὰ δι' ἓνα δυτικὸν θεολόγον εἶναι καὶ ἡ σύγκρισις τῆς ρωμαϊκῆς ἀκολουθίας τοῦ γάμου καὶ αὐτῆς τῆς περὶ γάμου δυτικῆς θεολογίας πρὸς τὰς τῆς ἀνατολῆς (σελ. 17-19).

Ἀκολουθεῖ κατόπιν ἡ μετάφρασις τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ γάμου τῆς Κοπτικῆς, Βυζαντινῆς, Ἀρμενικῆς, Συριακῆς, Μαραωνικῆς καὶ Χαλδαϊκῆς ἐκκλησίας. Ἐκάστης προτάσσεται περισσώτερον ἢ ὀλιγώτερον κατατοπιστικὴ εἰσαγωγὴ, ἀποσκοποῦσα εἰς τὸν προσανατολισμὸν τοῦ ἀναγνώστου εἰς τὴν ἐπισυναπτομένην ἀκολουθίαν, παρέχουσα συγχρόνως ἐν σύντομον διάγραμμα μετὰ ὑπομνηματισμὸν ὀρισμένων αὐτῆς σημείων. Σημειωτέον ὅτι οἱ συγγραφεῖς τῶν εἰσαγωγῶν αὐτῶν δὲν κατέστη δυνατόν πάντοτε νὰ ἀπωθήσουν τὰς προϋποθέσεις τῆς λατινικῆς θεολογίας, εὐρισκομένης ἐνίοτε εἰς φανεράν ἀντίθεσιν πρὸς τὰ μεταφραζόμενα κείμενα, ὡς ἐπὶ παραδειγματι τοῦ «δι' ἀμοιβαίας συγκαταθέσεως τῶν συζύγων πραγματοποιούμενου» γάμου (σελ. 26) καὶ τῆς εὐλογίας τοῦ γάμου οὐχὶ ὡς συστατικοῦ τοῦ μυστηρίου, ἀλλ' ὡς «προϋποθέσεως διὰ τὴν ἐγκυρότητα του» (σελ. 138). Ὁ ἀ εἶχε τις ἀντιρρήσεις καὶ ὡς πρὸς τὴν τάσιν τῶν συγγραφέων νὰ εὕρουν θεολογικὰς ἐννοίας καὶ νὰ ἐρμηνεύσουν γενετικῶς ὀρισμένα σημεῖα τῶν ἐν λόγῳ ἀκολουθιῶν ὀριζόμενοι ἀπὸ ὑψηλὰς θεολογικὰς προϋποθέσεις καὶ παραγνωρίζοντες τὸν ἐν τισὶ ἀκρωσ λαϊκὸν χαρακτήρα τῆς λατρείας τῆς ἀνατολῆς. Ἐν προκειμένῳ, νομίζω, δὲν πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν εἰς τὰ μνημονοούμενα παραδείγματα προκειμένου περὶ τοῦ δακτυλίου ἐν τῷ βυζαντινῷ τύπῳ (Ἰωσήφ, Δανιήλ, Θάμαρ, ἄσωτος) ὅτι ὁ συντάκτης τῆς εὐχῆς ἐξέλεξεν αὐτὰ εἰδικῶς διὰ τὴν ἐννοίαν τῆς πιστότητος, τὴν ὅποιαν ὁ δακτύλιος συμβολίζει. Ἀπλῶς εἶναι τὰ μόνα χωρία τῆς ἁγίας Γραφῆς τὰ ὁμιλοῦντα περὶ δακτυλίου. Τὸ αὐτὸ καὶ διὰ τὰ ἀπαριθμούμενα ζεύγη (Ἰσαὰκ-Ρεββέκα, Ἰακώβ-Ραχὴλ, Ἰωσήφ-Ἀσινὴθ, Μαουσῆς-Σεπφώρα, Ἰωακείμ-Ἄννα), ὡς ἐκλεγέντα διὰ τὴν «θαυματουργικὴν τεκνοποίησιν τοῦ γάμου των» (σελ. 51) εἶναι ἀπλῶς μερικὰ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἰδεώδη γραφικὰ ζεύγη. Τὸ αὐτὸ καὶ διὰ τὴν μνησίαν τῶν ἁγίων Κωνσταντίνου καὶ Ἐλένης καὶ μεγαλομάρτυρος Προκοπίου εἰς τὴν Βυζαντινὴν ἀκολουθίαν. Τῶν μὲν πρώτων τὴν μνησίαν ἄριστα ἐξηγεῖ τὸ συνοδεῖον αὐτοῦς ἐπιθετον «θεοστέπων» παράλληλον πρὸς τοὺς οὐρανοπέμπτους στεφάνους τῶν ἁγίων τεσσαράκοντα μαρτύρων, τοῦ δὲ δευτέρου αὐτὸ τὸ ὄνομα του. Εἶναι ἡ προσωνομία τῆς ἀκρασῆς, τὴν ὅποιαν εὐχεται εἰς τοὺς νεονύμφους ἡ ἀμέσως προηγούμενη εὐχὴ, ὡς ἀκριβῶς ἡ μνησία τοῦ αὐτοῦ ἁγίου εἰς τὴν εὐχὴν «εἰς παῖδας κακοσκόπους» καὶ τοῦ Ἀποστόλου Ματθίου καὶ

τῶν ἄλλως σχεδὸν ἀγνώστων ἁγίων Φιλητοῦ καὶ Ἀγαπητοῦ (J. Goar, *Euchologion, Venetiis 1730*², σελ. 573—574), προσωποποιήσεων τοῦ μὲν πρώτου τῆς μαθήσεως τῶν δὲ ἐτέρων τῆς ἀγάπης καὶ τῆς ἐπιτηδειότητος πρὸς τὸ μανθάνειν, εἰ καὶ ἡ μνεία τῶν πρώτων χριστιανῶν βασιλέων ἁγίων Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης θὰ ἠδύνατο νὰ ἐρμηνευθῆ καὶ ὑπὸ τῆς ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ κ. Π. Τρεμπέλα ὑποστηριζομένης βασιλικῆς προελεύσεως τῆς ἀκολουθίας τοῦ γάμου (Μικρὸν *Euchologion*, τ. Α', Ἀθήναι 1950, σελ. 22—23). Τὸ νὰ ζητηθῆ ὅμως ἡ ἐρμηνεία τῆς μνείας τοῦ ἁγίου Προκοπίου εἰς τὸ ὅτι οὗτος ἐπέισε δώδεκα γυναῖκας νὰ ἐγκαταλείψουν τοὺς «συζύγους αὐτῶν καὶ τὰς χαρὰς τοῦ γάμου» διὰ νὰ προτιμήσουν τὸ μαρτύριον καὶ τοὺς οὐρανίους θαλάμους (σελ. 17 καὶ 50) εἶναι σφόδρα παρακεκινδυνευμένον καὶ ἀντίθετον πρὸς τὸ πνεῦμα καὶ τὸ γράμμα τῆς ἀκολουθίας. Θὰ διηρωτᾶτό τις ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει διατί δὲν ἐπεστρατεύθησαν καὶ διὰ τὸν νυμφίον χαρακτηριστικώτερα παραδείγματα ὡς τοῦ ἁγίου Ἀλεξίου, τοῦ ἀνθρώπου τοῦ Θεοῦ.

Ἄνάλογόν τι θὰ ἠδύνατο νὰ παρατηρηθῆ καὶ ὡς πρὸς τὴν ἐρμηνείαν τῆς σημασίας τῶν γαμηλίων στεφάνων. Βεβαίως ἀπὸ ἀρχαιοτάτης ἐποχῆς ἐξελαμβάνοντο ὡς στέφανοι τῆς νίκης «καὶ οὐχὶ χαρὰς, ὡς οἱ στέφανοι μὲ τοὺς ὁποίους ἐστολίζοντο οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ Ῥωμαῖοι εἰς τὰ συμπόσιά των» (σελ. 52). Ἄλλ' ἦτο ἐξ ἀρχῆς αὐτὸς ὁ σκοπὸς τῶν στεφάνων, τότε πῶς θὰ ἐρμηνευθῆ ἡ στέψις τῶν παρανύμφων ἐν τῷ συριακῷ τύπῳ (σελ. 129); Θὰ ἔπρεπε νὰ σημειωθῆ καὶ ἀντιθεσίς τις πρὸς τὴν εἰσαγωγὴν τῆς Ἀρμενικῆς ἀκολουθίας, ὅπου δι' ὅλας τὰς ἐπὶ μέρους τελετουργικὰς πράξεις ἀναζητοῦνται παράλληλα εἰς τὰ ἔθιμα τῶν γάμων τῶν Ἑβραίων, Ἀρίων, Ἑλλήνων, Ῥωμαίων, Γαλατῶν καὶ Γερμανῶν (σελ. 72—73).

Τέλος ἡ ἔλλειψις μικρᾶς ἐν τῇ εἰσαγωγῇ ἐπεξηγήσεως διὰ τὴν ἀκολουθίαν τῆς «κατασκευῆς τοῦ νυμφικοῦ θαλάμου» τοῦ χαλδαϊκοῦ τύπου εἶναι αἰσθητῆ, τοσοῦτ' μᾶλλον καθ' ὅσον γεννᾶται ἀπορία τις περὶ τοῦ τόπου τῆς τελέσεως αὐτῆς. Ἡ πρώτη εὐχὴ προϋποθέτει τὸν ναὸν (αἰνώπιον τοῦ Θεοῦ, τῆς ἱερᾶς πύλης, τοῦ ἁγίου Εὐαγγελίου...) (σελ. 192) αἰ δ' ἄλλαι μᾶλλον τὸν οἶκον.

Τὸ μέγα πλεονέκτημα τοῦ βιβλίου τούτου εἶναι ὅτι παρέχονται μεταφρασμένα εἰς μίαν τῶν πλέον γνωστῶν εὐρωπαϊκῶν γλωσσῶν κείμενα, τὰ ὅποια καὶ ἐκ τῆς γλώσσης, εἰς ἣν συνετάχθησαν καὶ ἐκ τῆς σπανιότητος τῶν ἐκδόσεων αὐτῶν εἶναι δυσσεύρετα καὶ ἀπρόσιτα εἰς τοὺς πολλούς. Οὗτω διευκολύνεται τὰ μέγιστα ἡ μελέτη καὶ ἡ συγκριτικὴ τῶν ἐξέτασις. Μένει ἀληθῶς ἐκστατικὸς ὁ ἀναγνώστης πρὸ τῆς ὠραιότητος τῶν θεολογικωτάτων εὐχῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν προϊόντων τῆς σχετικῆς ἐκκλησιαστικῆς ποιήσεως, τὰ ὅποια κοσμοῦν ἀφθόνως τὰς συριακὰς ἀκολουθίας. Ἐν προκειμένῳ ὁ βυζαντινὸς τύπος, ὁ ὁποῖος ὡς πρὸς τὰς εὐχὰς ἀμιλλᾶται πρὸς τοὺς ἄλλους, ὑστερεῖ κατὰ πολὺ. Πλὴν τῶν τριῶν μᾶλλον ἀσχέτων καὶ ἐξ ἄλλων ἀκολουθιῶν εἰλημμένων τροπαρίων, τῶν συνοδευόντων τὸν πνευματικὸν χορὸν, ἡ εἰς ἄλλα θέματα τῶσον πλουσία βυζαντινὴ ποιήσις ἦτο ἐν προκειμένῳ τῶσον φειδωλή. Ἄν ληφθῆ δὲ ὑπ' ὄψιν ὅτι ὁ παρὼν τόμος εἶναι ὁ πρῶτος, ἀναγγελθείσης ἤδη σειρᾶς ὁμοίων ἐκδόσεων μὲ τὰς μεταφράσεις τῶν μυστηρίων καὶ τῶν ἄλλων τελετῶν τῆς ἀνατολῆς, κατανοεῖται ἡ μεγίστη σημασία τοῦ μνημειώδους ἔργου. Θὰ ἦτο εὐχῆς ἔργον νὰ περιελαμβάνετο ἔστω καὶ ἐν παραρτήματι ἡ ρωμαϊκὴ ἀκολουθία τοῦ γάμου, ἡ ὁποία διὰ τοὺς ἐν τῇ ἀνατολῇ εἶναι σχεδὸν ἐξ ἴσου πρὸς τὰς ἄλλας δυσσεύρετος. Δὲν θὰ ἐπηύξαμε ἐξ ἄλλου καὶ κατὰ πολὺ τὸν ὄγκον τῆς ἐκδόσεως.

Αἱ μεταφράσεις ἀρχαίων κειμένων εἰς νεωτέρας γλώσσας παρουσιάζουν πλείστας ὁσας δυσκολίας. Αἱ παροῦσαι εἶναι ἔργον δεδοκιμασμένων μεταφραστῶν, διαπρεπῶν ἀνατολιστῶν γνωστῶν καὶ ἐξ ἄλλων παρομοίων ἔργων αὐτῶν. Θὰ μᾶς ἐπιτραπῆ ἡ ὑπόδειξις ὀρισμένων φράσεων, τῶν ὁποίων ἡ ἀπόδοσις δὲν νομίζομεν ὅτι εἶναι ἀπολύτως ἀκρίβης.

α) Εἰς τὴν κοπτικὴν ἀκολουθίαν: Σελ. 30, 24—25. Nem pifefuahsahni nte pinomos nterpu einhotp: et la norme qui réglerait leur union.—Σελ. 30, 26—28. Eakthre

timetuai sōpi hēn pcinhotp mpisnau ebolhiten peksaci uncok ebol peois mpiuahsā hni nte pekmonogenes nseri Jesus pchristos pencois: qu' ils accomplissent, Seigneur, le précepte que votre Fils unique, Jesus-Christ, notre Seigneur a porté a sa perfection. Σελ. 31, 4—5. Afcorp mpikahi hiten thmetsaje nte hanhreri nreffikarpos etointhonreti: vous avez mis en valeur la terre par la beauté de fleurs multiples et prometteuses de fruits.— Σελ. 38, 8—9. Piaggelos nte paiehou ethel epcisi nem paihymnos: l' ange de ce jour volant vers les hauteurs. Et ce chant.— Σελ. 41, 3—4 Arihemi mproucin onh euoi natethae sa ehrei eumethello: conduisez-les tout au long d' une vie interminable jusque' à leur vieillesse.

β) Εἰς τὴν βυζαντινὴν ἀκολουθίαν: Σελ. 54, 30-31 Σύνδεσμον διαθέσεως... ὁδηγῶν αὐτοὺς ἐν παντὶ ἔργῳ ἀγαθῷ: le lien du contrat... en tout ce qu' ils feront de bien.—Σελ. 55, 3—4 Ὁ τὴν ἐξ ἔθνῶν προμνηστευσάμενος (ἑαυτῷ) Ἐκκλησίαν παρθένον ἀγνήν: qui parmi les nations avez pris pour fiancée la vierge pure qu' est l' Eglise (πρβλ. παράλληλου ἔκφρασιν ἐν τῇ ἀρμενικῇ ἀκολουθίᾳ σελ. 85, 10—11 καὶ 106).—Σελ. 55, 28, 30-56, 1 Συμπορευθεὶς... καὶ διὰ μεσιτείας ὑδρεύσεως ἀρραβωνίσασθαι τὴν Ῥεβέκκαν ἀποκαλύψας: vous avez accompagné... et par l' abreusement vous lui avez fait reconnaître en Rebecca sa fiancée.— Σελ. 56, 15. Καὶ στηρίζεσθαι ἐν παντί: et à y être toujours fidèle.—Σελ. 58, 32. Πρὸς τὸ συμφέρον: qui leur fasse honneur.— Σελ. 59, 21—23. Καὶ ἀμφοτέρους αὐτοὺς (εἰς) ἐν μέλος ἀναδείξας διὰ τῆς συζυγίας: vous avez déclaré que par leur union l' un et l' autre ne forment plus qu' un seul corps.— Σελ. 59, 32. Καρπὸν παιδοποιίας αὐτοῖς: fruit de leurs œuvres.— Σελ. 60, 27-28. Ὁ τοῦ μυστικοῦ καὶ ἀχράντου γάμου ἱεροουργός: consécrateur du mariage sacramentel. Σελ. 60, 29—30. Ὁ τῆς ἀφθαρσίας φύλαξ καὶ τῶν βιωτικῶν ἀγαθῶν οἰκονόμος: gardien de l' intégrité et sage dispensateur du nécessaire.— Σελ. 62, 12. Ἐν σοὶ τῷ Κυρίῳ ἡμῶν: c' est-à-dire en vous-notre Seigneur.— Σελ. 62, 31-33. Εὐτεκνίας ἀπόλαυσιν: qu' ils jouissent d' enfants nombreux et que leur conduite soit irréprochable.—Ὡς καὶ τὴν ἀπόδοσιν τῆς στερεοτύπου λειτουργικῆς καταλήξεως (νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰῶνων) διὰ τῶν «maintenant, à jamais et dans les siècles des siècles» (σελ. 53, 15), «à présent et toujours...» (σελ. 54, 23—24), «à présent et pour toujours...» (σελ. 55, 14), «à présent et à jamais...» (σελ. 56, 30), «maintenant et à jamais...» (σελ. 58, 15).

γ) Εἰς τὴν συριακὴν ἀκολουθίαν: Σελ. 125, 28. Nqwm spyr (=«στῶμεν καλῶς»): soyons attentifs (=«πρόσχωμεν»).—Σελ. 123, 3—4. Hw d' l gygl' mllt' mtwn kwrsy' dmlkwtk mtyht cl kl: vous qui sur les chars doués de voix établissez la siège de votre royauté universelle.—Σελ. 123, 27—28. Klyl' dmpkyn ltlywt' pspwpt' 'bytt b'bd' dnytwk: couronnés qui ont en l' enfance comme d' une longue vie parée des œuvres de vertu.

Εὐνόητον εἶναι ὅτι αἱ ἐπὶ μέρους αὐτῶν λεπτομερειακαὶ παρατηρήσεις καὶ ἐπιφυλάξεις οὐδόλως μειώνουν τὴν μεγίστην ἀξίαν καὶ χρησιμότητα τοῦ βιβλίου τούτου, ἀσφαλῶς δὲ θὰ συντελέσῃ τὰ μέγιστα εἰς τὴν γνωριμίαν καὶ ἀγάπην τῆς ἀνατολῆς οὐ μόνον ὑπὸ τῶν δυτικῶν, πρὸς τοὺς ὁποίους καὶ ἀπευθίνεται, ἀλλὰ καὶ ὑπ' ἡμῶν τῶν ἀνατολικῶν.

ΙΩΑΝ. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ

Reuss J. Matthäus—Kommentare aus griechischen Kirche. Συλλογὴ ἐκ τῶν χειρογράφων Σεριῶν, Akademie—Verlag 1957 σελ. XLVI†463 σχ. 8ον=Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur, ἐκδ. ὑπὸ K. Aland, W. Eltester καὶ E. Klostermann, τόμ. 61ος=Ε' σειρά τόμ. 6ος D.M. 66.

Ὁ J. Reuss εἶναι ἀσφαλῶς γνωστὸς καὶ εἰς τοὺς ἑλληνικοὺς θεολογικοὺς καὶ φι-

λογικούς κύκλους καὶ ἐκ τῶν δημοσιευθειῶν ἐρευνῶν ἐπὶ τῶν Σειρῶν εἰς τοὺς Εὐαγγελιστὰς Ματθαῖον, Μάρκον καὶ Ἰωάννην. Διὰ τοῦ ὑπομνήματος τούτου εἰς τὸν Εὐαγγελιστὴν Ματθαῖον, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖται ἐξ ἐρμηνευτικῶν ἀποσπασμάτων τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας, διασωθέντων μόνον ἐν τοῖς χειρογράφοις τῶν Σειρῶν καὶ τὰ ὁποῖα διὰ πρώτην φοράν βλέπουσι τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος, πλουτίζεται ἡ Ἐπιστήμη τῆς Κ. Δ. καὶ μάλιστα ἐξ ἀπόψεως τῶν Πατέρων καὶ λοιπῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων ἀπὸ τοῦ Ἀπολλιναρίου Λαοδικείας μέχρι τοῦ ἱ. Φωτίου. Τὸ ἔργον τοῦτο εἶναι καρπὸς κόπων πολλῶν ἐτῶν, διότι ὁ Ἐκδότης ἠρεύνησε τὰς εὐρωπαϊκὰς βιβλιοθήκας, συγκεντρώσας ὅσον τὸ δυνατόν περισσότερον ὑλικὸν χειρογράφων, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὁποίων ἐγένετο ἡ παρούσα ἔκδοσις· ἐκ τούτων ὀλίγα ἦσαν γνωστά, ἐν ᾧ τὰ ἄλλα ἔφερον εἰς φῶς ὁ Ἰδιος, κατατάξας μάλιστα αὐτὰ εἰς διαφόρους ομάδας. Ὁ Reuss ἀπέδειξεν ἀκόμη, ὅτι ἀποσπάσματα ἀνήκοντα εἰς ἄλλους συγγραφεῖς ἀπεδιδόντο εἰς ἄλλους, π.χ. ἀποσπάσματα ἀποδιδόμενα εἰς τὸν Κύριλλον Ἀλεξανδρείας (Migne E. II 72.) ἀνήκον εἰς τὸν Ἰωάννην Χρυσόστομον καὶ μάλιστα 31 ἐξ αὐτῶν· ἐπίσης 134 ἀποσπάσματα ἀγνωστοῦ συγγραφέως ἀνήκονσι κατὰ τὴν γνώμην αὐτοῦ εἰς τὸν Κύριλλον Ἱεροσολύμων· ὁσαύτως ἀποσπάσματα ἀνήκοντα εἰς τὸν Χρυσόστομον καὶ μέχρι τοῦδε εἰς ἄλλους ἀποδιδόμενα ἐπαναφέρει ταῦτα εἰς τὴν θέσιν αὐτῶν. Εἰς πολλὰ σημεῖα διορθώνει καὶ τὸν R. Devreesse, ὅστις ἐν ἔτει 1928 διεξοδικῶς ἐξέθεσε τὰς Σειράς εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγέλιον (Dictionnaire de la Bible Suppl. 1, 1164—1175).

Ἐν τῷ ὑπομνήματι τούτῳ βλέπομεν διαφόρους τρόπους ἐρμηνείας, ὡς τὴν τυπολογικὴν, τὴν ἀλληγορικὴν κ.λ.π., εἰς τινὰς μάλιστα τῶν συγγραφέων συναντᾶται ἐν εἶδος κριτικῆς ἐρμηνείας, μὴ ἀπέχον τῆς σημερινῆς ἐπιστημονικῆς τοιαύτης, ὡς π.χ. εἰς τὰ ἀποσπάσματα τοῦ ἱ. Φωτίου. Ὁ Reuss ἔχει ὑπ' ὄψει νὰ ἐκδώσῃ καὶ τὰς Σειράς εἰς τοὺς Εὐαγγελιστὰς Λουκᾶν καὶ Ἰωάννην, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον θὰ ἀποτελέσῃ σπουδαίαν συμβολὴν εἰς τὴν ἔρευναν τῶν χειρογράφων.

Ὅντα, ὁ Ἐκδότης ἀπεδείχθη ἀντάξιός μαθητῆς τοῦ διδασκάλου του K. Staab ὅστις διὰ τῆς ἐκδόσεως τῶν Σειρῶν εἰς τὰς ἐπιστολάς τῆς Κ. Δ. δεόντως συνέλαβεν εἰς τὴν ἐπιστήμην ταύτης.

Τὸ μετὰ χεῖρας ἔργον ἀποτελεῖται ἐκ τριῶν μερῶν, ἤτοι: τῆς εἰσαγωγῆς, τῶν κειμένων καὶ τῶν πινάκων. Ἐν τῇ εἰσαγωγῇ ὁ Ἐκδότης ὁμιλεῖ περὶ τοῦ περιεχομένου καὶ τῶν πηγῶν τῆς ἐκδόσεως, περὶ τῆς ἀξιοπιστίας τῶν κειμένων καὶ περὶ τῆς μεθόδου τῆς ἐν λόγῳ ἐργασίας, ὡς καὶ περὶ ἐνὸς ἐκάστου τῶν συγγραφέων.

Εἰς τὸ δεύτερον μέρος τῶν κειμένων (Texte), γίνεται παράθεσις τῶν ἀποσπασμάτων ἐπτὰ συγγραφέων, ἤτοι: τοῦ Ἀπολλιναρίου Λαοδικείας (σελ. 1—54), τοῦ Θεοδώρου Ἡρακλείας (σελ. 55—95), τοῦ Θεοδώρου Μοψουεστίας (σελ. 96—135), τοῦ Θεοδώρου (σελ. 136—150), τοῦ Θεοφίλου Ἀλεξανδρείας (σελ. 151—152), τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας (σελ. 153—269) καὶ τοῦ Φωτίου Κων/πόλεως (σελ. 270—337).

Τὸ τρίτον μέρος κατέχουσι τρεῖς πίνακες 1) τῶν ὑπομνηματισθέντων κεφαλαίων καὶ στίχων τοῦ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγελίου, τῶν χωρίων τῆς Π. Δ., τῶν χωρίων τῆς Κ. Δ., ὡς καὶ τῶν συγγραφέων, ἐκκλησιαστικῶν καὶ μὴ (σελ. 341—354), 2) τῶν ὀνομάτων (σελ. 335—358) καὶ 3) τῶν λέξεων (σελ. 359—463)· ὁ τελευταῖος πίναξ συντάχθη ὑπὸ τοῦ Ludwig Früchtel.

Τὸ ἔργον προλογίζεται ὁ K. Aland ἐξ ὀνόματος τῆς Kommission für spätantike Religion, geschichte.

Τὸ βιβλίον τοῦτο εἶναι πολυτιμότερον ἕνεκα τῶν πολλῶν βαθυστοχάστων σκέψεων τῶν ἀποσπασμάτων καὶ δὲν πρέπει νὰ λείψῃ ἐκ τῆς βιβλιοθήκης οὐδενὸς Ἑλληνος Θεολόγου, διότι πρόκειται περὶ καθαρῶς ἐλληνικοῦ ἔργου.

Edgar Hennecke. *Neutestamentliche Apokryphen.*, 3 έκδ. πλήρως ἐπεξεργασθεῖσα ὑπὸ Vilhelm Schneemelcher. Τόμ. I. *Evangelien.* J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) Tübingen 1959 D. M. 24.

Μέγα ἐνδιαφέρον παρατηρεῖται τελευταίως διὰ τὴν ἔκδοσιν τῶν Ἀποκρύφων τῆς Κ. Δ. εἴτε ἐν πρωτοτύπῳ, εἴτε ἐν μεταφράσει· τὸ ἐνδιαφέρον τοῦτο παρατηρεῖται καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα, διότι τὰ Ἀπόκρυφα, παρὰ τὰς μυθώδεις διηγήσεις καὶ τὰς ἀνιστορήτους περιπετείας ἐπέδρασαν εἰς τὴν ἡμετέραν Ἐκκλησίαν, μερικαὶ δὲ ἀπόκρυφοι εἰδήσεις καθιερώθησαν ὡς παραδόσεις διὰ τε τὴν λατρείαν καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν τέχνην. Ἦδη ἐν ἔτει 1950/51 ὁ έκδ. οἶκος «Βιβλιοθήκη» ἐν Ἀθήναις ἐπεχείρησε τὴν ἔκδοσιν τῶν Ἀποκρύφων τῆς Π. Δ. καὶ τῆς Κ. Δ. καὶ μετὰ τὴν ἔκδοσιν τινῶν διέκοψε ταύτην. Κατὰ τὸ παρὸν ἔτος ὁ ἐν Ἀθήναις έκδ. οἶκος Χαρ. Σπανοῦ—N. Νίκα ἐν τῇ εὐγενεῖ προσπαθεῖα νὰ ἐμφανίσῃ σπανιωτάτας καὶ δυσσευρέτους ἔκδοσεις προέβη εἰς τὴν ἀνατύπωσιν τῶν Ἀποκρύφων Ἑθαγγελίων καὶ τῶν Ἀποκρύφων Βιβλίων τῆς Ἀποκαλύψεως κατὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ Const. Tischendorf Lipsiae 1853/1866. Ἄλλ' ἡ ἔκδοσις, ἥτις ἀποτελεῖ σταθμὸν εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐπιστήμης τῆς Κ. Δ., εἶναι ἡ τρίτη ἔκδοσις τῶν Ἀποκρύφων τῆς Κ. Δ. τοῦ Hennecke, ἡ ὁποία ἀπὸ μακροῦ χρόνου ἀνεμένετο. Αὕτη εἶναι πλουτισμένη διὰ τῶν νέων παπύρων τοῦ Nag Hamádi, καθὼς καὶ διὰ τῶν πορισμάτων τῶν νεωτέρων ἔρευνῶν, ὡς καὶ δι' ἔκτενῶν διασαφήσεων τοῦ κειμένου. Τὰ Ἀπόκρυφα τῆς Κ. Δ. περιλαμβάνονται εἰς δύο τόμους ὁ πρῶτος περιέχει τὰ Ἀπόκρυφα Ἑθαγγέλια καὶ ὁ δεῦτερος τὰ Ἀποστολικά Ἀπόκρυφα καὶ τὰ Βιβλία τῆς Ἀποκαλύψεως. Ἐνώπιόν μου ἔχω μόνον τὸν πρῶτον τόμον, διότι ὁ δεῦτερος δὲν ἐξέδθη ἀκόμη. Ὁ μετὰ χεῖρας ἀποτελεῖται ἐξ VIII+377 σελίδων. Μετὰ τὴν γενικὴν εἰσαγωγὴν (σελ. 1-38), ἔθθα ὁ ἐκδότης ὁμιλεῖ περὶ κανονικῶν καὶ ἀποκρύφων βιβλίων, περὶ τῆς ἱστορίας τοῦ Κανόνος τῆς Κ. Δ., περὶ τοῦ σχηματισμοῦ τῶν Ἀποκρύφων καὶ περὶ τῆς ἱστορίας τῆς ἀποκρύφου βιβλιογραφίας, ἀκολουθεῖ τὸ Α' μέρος περὶ τῶν Ἑξωβιβλικῶν Ἑθαγγελίων, τῶν ἀναφερομένων εἰς τὸν Ἰησοῦν. Μετὰ τὴν εἰδικὴν εἰσαγωγὴν τοῦ Ἑκδότου ἀκολουθοῦσι δέκα κεφάλαια διαφόρων εἰδικῶν συγγραφέων. Εἰς τὸ I κεφ. (σελ. 52-55) γίνεται λόγος περὶ τῶν ἐγκατεσπαρμένων λόγων τοῦ Κυρίου· εἰς τὸ II (σελ. 56-74) περὶ τῶν ἀποσπασμάτων τῶν εὐρεθέντων παπύρων ἐκ τῶν Ἀποκρύφων Ἑθαγγελίων· εἰς τὸ III κεφ. (σελ. 75-108) ἐκτίθενται τὰ Ἰουδαϊκοχριστιανικά εὐαγγέλια (τῶν Ναζωραίων, τῶν Ἑβραίων καὶ τὸ καθ' Ἑβραίους Ἑθαγγέλιον)· εἰς τὸ IV (σελ. 109-117) παρατίθενται τὸ καθ' Αἰγυπτίους Ἑθαγγέλιον· εἰς τὸ V (σελ. 118-124) τὸ κατὰ Πέτρον Ἑθαγγέλιον· εἰς τὸ VI (σελ. 125-157) ἀναπτύσσονται οἱ διαμειφθέντες διάλογοι τοῦ Ἰησοῦ καὶ τῶν μαθητῶν Αὐτοῦ μετὰ τὴν Ἀνάστασιν, εἰς VII (κεφ. σελ. 158-271) ἐκτίθενται τὰ Ἑθαγγέλια τῶν Γνωστικῶν καὶ συγγενῆ ἐπίσημα ἔγγραφα, ἥτοι εὐαγγέλια φέροντα γενικὰς καὶ ἀπροσώπους ἐπιγραφάς, ὀνόματα προσώπων τῆς Π. Δ. τὸ ὄνομα τοῦ Ἰησοῦ καθ' εὐθείαν ἢ πλαγίως, ὡς καὶ παρόμοια ἄλλα ἔργα (Σοφία Ἰησοῦ, Διάλογος τοῦ Σωτῆρος, Πίστις Σοφία κλπ.), εὐαγγέλια συγγραφέντα ὁμοῦ ὑπὸ τῶν Ἀποστόλων (Τὸ ἐπιγεγραμμένον τῶν Δώδεκα εὐαγγέλιον, ὑπόμνημα τῶν Ἀποστόλων, Ἑθαγγέλιον τῶν Ἑβδομήκοντα κλπ), Ἑθαγγέλια φέροντα τὸ ὄνομα ἐνὸς τῶν Ἀποστόλων (Ἑθαγγέλιον κατὰ Φίλιππον, Τὸ κατὰ Θωμᾶν Ἑθαγγέλιον, Ἑθαγγέλιον κατὰ Ματθαῖον, Ἑθαγγέλιον καθ' Ἰούδαν, Τὸ Ἀπόκρυφον τοῦ Ἰωάννου, Τὸ Ἀπόκρυφον τοῦ Ἰακώβου, Ἑθαγγέλιον κατὰ Βαρθολομαῖον κλπ), Ἑθαγγέλια φερόμενα ὑπὸ τὸ ὄνομα ἀγίων γυναικῶν (Ἑθαγγέλιον τῆς Μαρίας, Τὸ κατὰ Μαρίαν Ἑθαγγέλιον, Ἡ γέννα τῆς Μαρίας), Ἑθαγγέλια φέροντα ὀνόματα ἀρχηγῶν τῶν διαφόρων αἱρέσεων (Ἑθαγγέλιον Κηρίνου, Ἑθαγγέλιον Βασιλείδου, Ἑθαγγέλιον Μαρκίανος, Ἑθαγγέλιον Ἀπελλοῦ κλπ) καὶ εὐαγγέλια ἔχοντα σχέσιν μὲ τοὺς κύκλους τῶν ἀναγνωστῶν, οἵτινες ἐχρησιμοποιοῦν

ταῦτα. Εἰς τὸ VIII (κεφ. σελ. 272-311) γίνεται λόγος περὶ τῶν εὐαγγελίων, τῶν ἀναφερομένων εἰς τὴν παιδικὴν ἡλικίαν τοῦ Ἰησοῦ (Πρωτευαγγέλιον τοῦ Ἰακώβου, Παιδικὰ διηγήσεις Θωμᾶ κλπ)· εἰς τὸ IX (σελ. 312-321) ἀναγράφονται τὰ εὐαγγέλια τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὴν συγγένειαν τοῦ Ἰησοῦ. Εἰς τὸ X τέλος καὶ τελευταῖον κεφ. (σελ. 322-377) γίνεται λόγος περὶ τῆς δράσεως καὶ τῶν παθῶν τοῦ Ἰησοῦ (Εὐαγγέλιον Νικοδήμου, Πραχθέντα ὑπὸ Πιλάτου καὶ ἡ εἰς Ἄδου ἀπόδοσις τοῦ Χριστοῦ, τὸ Εὐαγγέλιον Βαρθολομαίου κλπ).

Τὸ ἔργον τοῦτο εἶναι ἀπαραίτητον διὰ τοὺς γερμανομαθεῖς Θεολόγους καὶ Φιλόλους καὶ ἰδιαίτερος διὰ τοὺς ἀσχολουμένους μετὰ τὴν Κ. Δ., τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν, ὡς καὶ τὴν Ἱστορίαν τῆς Τέχνης.

ΣΑΒΒΑΣ ΝΑΝΑΚΟΣ

Βασιλείου Χ. Ἰωαννίδου, Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, «Ἡ καινὴ ἐντολὴ τῆς ἀγάπης καὶ ὁ ὕμνος αὐτῆς ὑπὸ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου». Ἀθῆναι 1958.

Κατὰ τοὺς τελευταίους μῆνας τοῦ παρελθόντος ἔτους, δημοσιευθεῖσα ἐν δευτέρᾳ ἐκδόσει μετ' ἀξιολόγων βιβλιογραφικῶν πηγῶν καὶ βοηθημάτων, ἐκυκλοφόρησεν ἡ πραγματεία τοῦ καθηγητοῦ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀθηνῆσι Πανεπιστημίου κ. Βασιλείου Ἰωαννίδου ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἡ καινὴ ἐντολὴ τῆς ἀγάπης καὶ ὁ ὕμνος αὐτῆς ὑπὸ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου».

Θὰ δώσωμεν ἐδῶ μίαν κάπως πυκνὴν περίληψιν τῆς ἀνωτέρω ἀξιπροσέκτου πραγματείας, παρατηροῦντες συνάμα καὶ τὰ ὅσα ἐν αὐτῇ παρουσιάζουν ἐνδιαφέρουσαν συμβολὴν εἰς τὴν θεολογικὴν κίνησιν καὶ ἐπιστήμην τῶν ἡμερῶν μας. Ἐν σελίδι 5 ὁ σ. λέγει ὅτι κατὰ τινὰς φιλοσόφους ὁ πόλεμος εἶναι πάντων πατὴρ καὶ φυσικὸς νόμος τῆς ζωῆς ἀπαράβατος. Ἡ ἐντυπωσιακὴ αὕτη θεωρία ἀντικρούεται εὐστόχως, διὰ τῆς ὀρθῆς διαπιστώσεως, ὅτι ἡ ἀνθρωπίνῃ καρδίᾳ οὐδέποτε ἔπαυσε νὰ ἀποβλέπῃ εἰς τὴν πραγματοποιηθῆναι μίαν ἰδεώδους κοινωνίας, ἐν τῇ ὁποίᾳ οἱ ἄνθρωποι θὰ ζῶσιν ἀδελφικῶς ἢ δὲ ἰδεώδης αὕτη κοινωνία θὰ ἐπιτευχθῇ μόνον διὰ τῆς ἀγάπης, τὴν ὁποίαν μετὰ τόσου ἐκ τοῦ περισσεύματος τῆς καρδίας τοῦ λυρισμοῦ διεκήρυξεν ὁ Παῦλος, ὁ ὁποῖος καὶ σήμερον, ἐὰν ἔζη, τὰ αὐτὰ ἀσφαλῶς θὰ ἐδίδασκε πρὸς τὴν κατατροχούμενην νῦν ἀπὸ παντοῦ δεινὰ ἀνθρωπότητα. Ἄλλως τε, ὅπως καὶ ὁ σ. πολὺ ὀρθῶς λέγει, ἡ χριστιανικὴ θεολογία (σελ. 7) καθήκον ἔχει νὰ παρακολουθῇ τὰς ἀνησυχίας καὶ τὰς ἀνάγκας ἐκάστης ἐποχῆς καὶ νὰ προσφέρῃ τὰς ὑπηρεσίας τῆς διὰ τῆς ἐξάρσεως τῶν ἀληθειῶν ἐκείνων τῆς Χριστιανικῆς θρησκείας, αἱ ὁποῖαι συντελοῦν εἰς τρεῖς ἐκχριστιανισμὸν τῆς ζωῆς. Ἡ ἀγάπη εἶναι τὸ οὐσιώδες συστατικὸν στοιχεῖον τῆς Χριστιανικῆς προσωπικότητος καὶ τῆς ἀληθινῆς χριστιανικῆς κοινωνίας· ἐὰν ἡ ἀγάπη λείψῃ, λείπουν τὰ πάντα. Κατὰ τὸν Nygren (σελ. 9) «Bros und agape erster tell, σελ. 12, 1930» τὸ κήρυγμα τῆς ἀγάπης ἐπέφερε μεταβολὰς εἰς τὰς θρησκευτικὰς καὶ ἠθικὰς ἰδέας τοῦ κόσμου διὰ τῆς συγκεντρώσεως τῶν ἰδεῶν τούτων εἰς τὴν περὶ ἀγάπης διδασκαλίαν. Ἄλλοι δέχονται ὅτι ἡ ἀγάπη ἐδιδάσκετο καὶ π.Χ. παρὰ τῶν Πλατωνικῶν καὶ Πυθαγορείων, προσάγουσι δὲ πρὸς ἀπόδειξιν τοῦ ἰσχυρισμοῦ τῶν καὶ χωρὶα τινὰ ἐκ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων κλασσικῶν καὶ ἰδίως τοῦ Σοφοκλέους καὶ τοῦ Μενάνδρου. Ἄλλὰ κατὰ τὸν κ. Ἰωαννίδην (σελ. 9—10) αἱ σποραδικαὶ αὗται γνῶμαι τῶν κλασσικῶν συγγραφέων οὐδόλως ἀποδεικνύουν ὅτι ἡ πρὸς πάντας τοὺς ἀνθρώπους ἀγάπη ἦτο ἀνεγνωρισμένη ὡς ὑψίστη ἠθικὴ ἀρχὴ τῶν ἀνθρωπίνων σχέσεων. Τότε ἡ ἀγάπη ἐξεδηλοῦτο μόνον μεταξύ τῶν ἀνηκόντων εἰς τὴν αὐτὴν ἐθνότητα ἢ θρησκείαν ἢ φιλοσοφικὴν σχολήν, καθὼς καὶ μεταξύ τῶν συνδεομένων διὰ δεσμῶν αἵματος καὶ συγγενείας. Ὁ σ. ἐξ ἄλλου ἐν σελίδι 10-13 ὁμιλεῖ λίαν εὐστόχως περὶ τῆς βαθείας διαφορᾶς μεταξύ Πλατωνικοῦ ἔρωτος καὶ Χριστιανικῆς ἀγάπης — οἱ ἀρχαῖοι εἶχον ἀνθρωποκεντρικὸν πολιτισμὸν τὰ πάντα ἐξαρτῶντες ἐκ τοῦ ἀνθρώπου, ἐνῶ ὁ

Χριστιανισμὸς εἶναι Θεοκεντρικός, τὰ πάντα ἐξαρτῶν ἐκ τοῦ Θεοῦ — παραθέτων συνοπτικῶς καὶ τῶν ἐπιφανῶν φιλολόγων Wilamovits καὶ Συκουτρῆ τὰς γνώμας ἰδίως ἐπὶ τοῦ πλατωνικοῦ Συμποσίου. Ἄλλὰ τὴν ἀνθρωπίνην ἀμαρτίαν κατενίκησεν ἡ Θεία ἀγάπη διὰ τῆς ἀποστολῆς τοῦ Χριστοῦ πρὸς σωτηρίαν τῶν ἀμαρτωλῶν. Ἡ καταπληκτικὴ καὶ ἀσύλληπτος ἐκείνη ἀγάπη τοῦ Θεοῦ, παρακινουσα τοὺς ἀνθρώπους εἰς ἀγάπην πρὸς Αὐτὸν ἀλλὰ καὶ πρὸς τοὺς συνανθρώπους τῶν κατέρριψε πάσας τὰς εἰδωλολατρικὰς θρησκείας τῆς ἀνθρωπότητος. Εἶτα ὁ σ. ἀπὸ τῆς σελίδος 14-22 ὁμιλεῖ μετὰ πολλῶν παραπομπῶν εἰς τὴν Βίβλον καὶ τοὺς Ἑλληνας συγγραφεῖς περὶ τῆς ἀγάπης ἐν Παλαιᾷ Διαθήκῃ. Ὁ Θεὸς ἐκλέγει τοὺς Ἰσραηλίτας ὡς ἀξίους τῆς ἀγάπης Του ὅχι διότι ἦσαν λαὸς καλῦτερος ἀπὸ τοὺς ἄλλους, ἀλλὰ διότι οὕτω ἠθέλησεν ἡ ἀγάπη Του. Ἐν σελίδι 15 ὁ σ. ὁμιλεῖ περὶ τοῦ Νόμου λέγων ὅτι ἡ θρησκεία τοῦ Ἰσραὴλ δὲν εἶναι θρησκεία τῆς ἀγάπης, ἀλλὰ θρησκεία τοῦ Νόμου, ἐνῶ ἡ Νομοκρατία αὕτη (Legalisme) ἦτο ἀναγκαία διὰ τὸ πρῶτον στάδιον τῆς θρησκευτικῆς καὶ ἠθικῆς ζωῆς τῆς ἀνθρωπότητος, πρὶν ἀποκαλυφθῆ διὰ τοῦ Χριστοῦ ὁ τελειότερος θρησκευτικὸς βίος, ὁ ἐπὶ τῆς ἀγάπης βασιζόμενος. Ἐν σελίδι 16—17 ὁ σ. λέγει ὅτι ὁ φόβος τοῦ Θεοῦ μᾶλλον καὶ ὅχι ἡ ἀγάπη ἀποτελεῖ ἐν τῷ Ἰουδαϊσμῷ τὴν κυριαρχοῦσαν θρησκευτικὴν καὶ ἠθικὴν ἀρχήν. Ἡ ἀγάπη λοιπὸν δὲν ἔδιδε τὸν τόνον εἰς τὰς σχέσεις μεταξὺ Θεοῦ καὶ Ἰσραὴλ, ἀλλ' ὁ φόβος. Ἄλλ' ἡ τελεία θρησκεία εἶναι ἐκείνη, ἐν τῇ ὅποια ἡ κοινωνία μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων στηρίζεται ἐπὶ τῆς ἀγάπης καὶ οὐχὶ ἐπὶ τοῦ φόβου κατὰ Ἰωάννην α' 4,18. Ὁθεν κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Κυρίου οὐδαμοῦ ὑπάρχει οὔτε κἀν νύξιος τις ὅτι πᾶς ἄνθρωπος εἶναι πλησίον μας (Ἴδε Strack-Billerbeck, Kommentar zum N.T. aus Talmud und Midrasch, I 354. 1926). Τὰς στενὰς ἐθνικιστικὰς ἀντιλήψεις τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, βάσει τῶν ὁποίων οἱ Ἰουδαῖοι ἡγάπων τοὺς ἑθνοθρήσκους τῶν καὶ τοὺς προσηλύτους ἐθνικούς, τὰς καταργεῖ ὁ Χριστὸς καὶ ὅλοι εἶναι θρησκευτικῶς ἴσοι πρὸ τοῦ Θεοῦ καὶ ὁ πλησίον εἶναι ὁ εἰς ἕναντι τοῦ ἄλλου. Καὶ ἐνῶ ὁ Μωσαϊκὸς νόμος ἐδίδασκε τὴν ἀναπαύσιν Ἰσού κακοῦ πρὸς τὸν ἀδικουντα διὰ τῆς ἐντολῆς «ὀφθαλμὸν ἀντὶ ὀφθαλμοῦ» (Ἐξοδ. 21,24, Λευϊτ. 24,20, Δευτ. 19,21), ὁ Κύριος διδάσκει τὴν τελείαν ὑποχωρητικότητα ἀπέναντι τῶν ἀδικητῶν μας, ἀφοῦ, ὡς ἔλεγε, πρέπει νὰ συγχωρῶμεν τὸν ἐχθρὸν μας ἐβδομηκοντάκις ἐπτά (Ματθ. 18,22), ἥτοι ἀπέριωσ καὶ ἀπεριορίστως. Ἄλλ' ἡ καταπληκτικὴ διαφορά τοῦ Χριστιανισμοῦ ἔναντι τοῦ Μωσαϊκοῦ Νόμου εἶναι κυρίως ἡ διδασχὴ τοῦ Χριστοῦ, ὅτι ὀφειλομεν ὅχι ἀπλῶς νὰ ἀνεχώμεθα τὴν ἀδικίαν ἔναντι τῶν ἐχθρῶν μας, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀγαπῶμεν αὐτοὺς εὐκρινῶς καὶ νὰ προσευχώμεθα ὑπὲρ αὐτῶν. Καὶ αὕτη ἡ διδασχὴ εἶναι ἡ κυρία καὶ βασικὴ ἀρχὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Τοῦ ἀληθινοῦ Χριστιανοῦ δὲν ἐξαντλεῖται ἡ ὑπομονὴ καὶ ἡ ἐπιείκεια λόγῳ τῆς κακίας τῶν ἄλλων, ἀκριβῶς ἕνεκα τῆς πραγματικῆς ἀγάπης πρὸς τὸν πλησίον. Διὰ τῆς ἐνσαρκώσεως καὶ σταυρώσεως τοῦ Χριστοῦ ὁ Θεὸς ἐπέστρεψεν εἰς τὴν ζωὴν τῆς ἀνθρωπότητος συναγωνιζόμενος μετὰ τὴν μοῖραν τῆς Ἐνσαρκώσεως καὶ Σταυρώσεως τοῦ Χριστοῦ ἀπέρρευσαν μόνον ἀπὸ τὴν ἀγάπην τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν κόσμον. Τὸ πρωτάκουστον καὶ καινὸν γεγονός κατὰ τὸν Χριστιανισμόν, εἶναι ὅτι οἱ ἄνθρωποι δὲν σώζονται διὰ τῶν ἰδίων παθημάτων, ἀλλὰ διὰ τῶν παθημάτων τοῦ Χριστοῦ, μετὰ τὸ αἱμᾶ Του «τὸ περὶ πολλῶν ἐκχυνόμενον» (Μάρκ. 14,23. Λουκ. 22,19. Ματθ. 26,28). Σταυρὸς καὶ ἀγάπη ἀλληλοσυμπληροῦνται καὶ ἀποτελοῦν τὴν οὐσίαν τοῦ Χριστιανισμοῦ. Μετὰ σφηνείας ὁ σ. εἰς τὰς σελίδας 28—30 παραθέτει τὰς διδασκαλίας τοῦ Max Scheler καὶ τοῦ Nygren διατὶ ὁ Χριστὸς στρέφεται μετ' ἰδιαίτερας συμπαθείας πρὸς τοὺς ἀμαρτωλοὺς καὶ μετ' αὐτὰς δίδει καὶ τὴν ἰδικήν του γνώμην, ὅτι δηλαδὴ εἰς τὸν σταυρὸν βλέπει ὁ Θεὸς καὶ συγχωρεῖ καὶ ἀγαπᾷ τοὺς ἀμαρτωλοὺς ἀνθρώπους, εἰς τὸν σταυρὸν δὲ ἀτενίζουν καὶ οἱ ἄνθρωποι καὶ ἀπολοτροβούμενοι κινεῖνται εἰς τὴν ἀγάπην τοῦ Θεοῦ. Κατὰ τὸν σ. σελ. 31—32 ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους ὅχι μόνον κινεῖ αὐτοὺς εἰς εὐγνωμοσύνην καὶ λατρείαν πρὸς Αὐτόν, ἀλλὰ τοὺς γαμίζει συνάμα καὶ ἀπὸ ἀγάπην καὶ ἀγίας διαθέσεις πρὸς ἀλλήλους. Ὁ ἀγαπῶν τὸν Θεὸν ἀναγκαιῶς ἀγαπᾷ καὶ τὸν πλησίον, διότι δὲν δύναται τις νὰ

ἀγαπᾷ τὴν ἐστίαν τοῦ φωτός καὶ νὰ περιφρονῇ τὴν ἀκτίνα, ἠθικότης δὲ αὐτόνομος καὶ ἀνεξάρτητος ἀπὸ τῆς θρησκείας εἶναι ἀνύπαρκτος καὶ ἀδύνατος, τοῦ Harnack παρατηροῦντος ὅτι ἡ θρησκεία εἶναι ἡ ψυχὴ τῆς ἠθικῆς καὶ ἡ ἠθικὴ εἶναι τὸ σῶμα τῆς θρησκείας. "Ὅθεν ἡ πρὸς τοὺς συναθρώπους ἀγάπη ἔχει θρησκευτικὰς τὰς ρίζας, ἐπειδὴ εἶναι ἀπόρροια τῆς ἐν τῇ καρδίᾳ τοῦ ἀνθρώπου ζωστικῆς ἀγάπης πρὸς τὸν Θεόν. Ἀπὸ τῆς σελίδος 34 καὶ ἐξῆς ὁ σ. ἀναλβει μετ' ἐξαιρέτου σαφηνείας τὴν κατὰ Παῦλον ἀγάπην καὶ λέγει, ὅτι ὁ μὲν Εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης χαρακτηρίζων τὸν Θεὸν ὡς ἀγάπην (Α' Ἰωάν. 4,8,16), εἶχεν εἰσδύσει εἰς τὸ νόημα τῆς ἐν Χριστῷ ἀπολυτρώσεως, ὁ δὲ Ἀπόστολος Παῦλος, μολοντί θεωρεῖται συνήθως ὡς ὁ Ἀπόστολος τῆς πίστεως, ἐν τούτοις ἀφιέρωσε θαυμασίους ὕμνους εἰς τὴν ἀγάπην, ἀναφέρον τὴν λέξιν ὑπερεβδομηκοντάκις (πρβλ. καὶ Lagrange, Epître aux Galates 4me edit. p. 139 «Le mot qui ne se trouve ni dans les actes, ni dans Marc, a sans doute recu son sens définitif de Saint Paul»).

Χρησιμοποιοῦν λίαν εὐστόχως τὰς πηγὰς καὶ τὰ βοηθήματα ὁ κ. Ἰωαννίδης λέγει (σελ. 35) ὅτι ἡ λέξις «Χάρις» κατὰ Παῦλον εἶναι ταυτόσημος πρὸς τὴν ἀγάπην, τὴν ὅποιαν ὁ Ἀπόστολος τῶν Ἑθνῶν προτιμᾷ, διότι θέλει νὰ τονίσῃ τὸ στοιχεῖον τῆς δωρεᾶν καὶ κατὰ χάριν ἀποκαλυφθείσης ἀγάπης τοῦ Θεοῦ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους. Ἰδιαιτέρως προσωπικὰ εἶναι τὰ αἷτια τοῦ Παύλου ἐξαίροντος τὴν ἀγάπην καὶ χαρακτηρίζοντος αὐτὴν ὡς χάριν, ἐπειδὴ ὁ Κύριος τὸν ἀπηνῆ Του διώκτην ἐκάλεσεν εἰς τὸ ὑψηλὸν ἔργον τῆς διακονίας τοῦ Εὐαγγελίου (Τιμ. 1,13). Ἡ κλῆσις αὕτη ὀφείλεται ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν ἀγάπην τοῦ Θεοῦ.

Κατόπιν τοῦ ὁράματος τῆς Δαμασκοῦ ὁ βίος τοῦ Παύλου γίνεταί τελείως χριστοκεντρικός. Ἀπὸ τῆς σελ. 36—41 ὁ σ. ὁμιλεῖ μετὰ πολλῶν παραπομπῶν εἰς τὰς πηγὰς καὶ τὰ βοηθήματα, περὶ τῆς ἀπολυτρωτικῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους. Ἡ ἀπολύτρωσις τῆς ἀνθρωπότητος ἀποδίδεται εἰς τὴν πρωτοβουλίαν τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν ἀγάπην Αὐτοῦ. Τὸ πανόραμα τοῦ θεοῦ σχεδίου τῆς ἀπολυτρώσεως καὶ κατὰ τὴν ἀρχικὴν πρόθεσιν καὶ κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν καὶ τὸ τέρμα αὐτῆς περιγράφει θαυμασίως ὁ Παῦλος εἰς τὴν λαμπρὰν πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολὴν (Ἐφεσ. 1, 3-14). Οὕτως ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ ἡ ἀποκαλυφθεῖσα εἰς τὸν σταυρὸν τοῦ Κυρίου γεμίζει τὴν ψυχὴν τοῦ Παύλου ἀπὸ τόσον θρησκευτικὴν συγκλίνησιν, ὥστε ἐξυμνεῖ τὴν θεῖαν ἀγάπην διὰ δύο φλογερῶν ὕμνων ἐν τῇ πρὸς Ῥωμαίους 8, 31—39 καὶ ἐν τῇ Α' πρὸς Κορινθίους κεφ. 13. Ὁ ὕμνος μάλιστα τῆς Α' πρὸς Κορινθίους κεφ. 13 ἀνήκει εἰς τὰ φαινότατα τεμάχια τόσον τῆς Γραφῆς ὅσον καὶ ὀλοκλήρου τῆς ἑλληνικῆς λαοτεχνίας (βλ. Ed. Norden: «Die antike Kunstprosa» 1923, 2ος τόμ. σελ. 509). Ἀξιοσημείωτον πάλιν εἶναι ὅτι ὁ σ. ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς ἀρχαίους ἐρμηνευτάς, λ.χ. Θεοδώρητον καὶ Χρυσόστομον, συντασσόμενος μετὰ τὴν γνώμην τῶν συγχρόνων ἐρμηνευτῶν, διδάσκει ὅτι ἡ φράσις «ἀπὸ τῆς ἀγάπης τοῦ Χριστοῦ» δὲν φανεράναι τὴν ἀγάπην τῶν ἀνθρώπων πρὸς τὸν Θεόν, ἀλλὰ τὴν ἀγάπην τοῦ Θεοῦ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους. "Ὅθεν καὶ μόνον ἡ ὑπ' ἀριθ. 2 ὑποσημείωσις ἐν σελίδι 40—41 περὶ τῆς φράσεως «ἀπὸ τῆς ἀγάπης τοῦ Χριστοῦ» φανεράναι τὴν ἐξοχὸν βιβλιογραφικὴν ἐνημέρωσιν τοῦ γλαφυροῦ συγγραφέως. Εἰς τὰς σελίδας 41—47 ὁ σ. μᾶς ὁμιλεῖ διὰ τὴν πρὸς τὸν Θεόν καὶ τὴν πρὸς ἀλλήλους ἀγάπην κατὰ Παῦλον. Ὁ Παῦλος δὲν εἶναι πάντοτε σαφὲς ἀν ἔχῃ ὑπ' ὄψιν τὴν ἀγάπην τοῦ Θεοῦ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους ἢ τὴν ἀγάπην τῶν ἀνθρώπων πρὸς τὸν Θεόν καὶ πρὸς ἀλλήλους, εἶναι δὲ δύσκολον νὰ συμπεράνῃ τις ἐκ τῶν συμφραζομένων περὶ ποίας ἀκριβῶς ἀγάπης πρόκειται. Μόνον ἐν Ῥωμ. 8,28, Α' Κορ. 8,3 καὶ Ἐφ. 6,24 ἀναφέρεται ἡ πρὸς τὸν Θεὸν ἀγάπη, διότι ὁ Παῦλος σπανίως καὶ μετ' ἐπιφυλάξεων ὁμιλεῖ περὶ τῆς ἀγάπης τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεόν, ἀντιθέτως πρὸς τὸν Χριστόν, ὁ ὁποῖος ὡς π ρ ω τ ῖ σ τ η ν ἐντολὴν διὰ τὸν ἀνθρώπων ἐδίδαξε τὴν ἀγάπην τοῦ Θεοῦ ἐξ ὅλης ψυχῆς καὶ διανοίας καὶ τοῦ πλησίον ὡς σεαυτὸν. Κατὰ τὸν σ. τὰ βαθύτερα αἷτια τῆς τοιαύτης ἐπιφυλάξεως ὀφείλονται εἰς τὴν παρὰ τῷ Ἀποστόλῳ τούτῳ βαθεῖαν συναίσθησιν τῆς ἰδίας ἀναξιότητος καὶ ἀμαρτωλότητος, ὧν ἕνεκα οὐδὲ κἀν ἀγάπην πραγματικὴν τοῖμα νὰ προσφέρῃ πρὸς τὸν Θεόν. Κατὰ τὸν Ἀπόστολον ἡ μόνη προσήκουσα

στάσις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεὸν εἶναι ἡ φλογερὰ πίστις, ἐν τῇ ὁποίᾳ κατ' ἀνάγκην ὑπάρχει καὶ πυρίνη ἀγάπη πρὸς Αὐτόν. "Ὅστις ἄλλως τε βαθῶς πιστεύει εἰς τὸν Θεόν, ἐκεῖνος ἀσφαλῶς ἀγαπᾷ καὶ λατρεύει Αὐτόν. Τονίζων ὁ Παῦλος τόσον πολὺ τὴν πρὸς ἀλλήλους ἀγάπην, ἔπραττε τοῦτο, διότι ἐγνώριζε κάλλιστα, ὅτι αἱ διχόνοιαὶ καὶ τὰ σχίσματα ἦσαν διαρκῆς ἀπειλὴ κατὰ τῆς ἐνότητος τῶν Χριστιανῶν. Κατὰ Παῦλον μόνον ἡ ἀγάπη οἰκοδομεῖ, ἐπειδὴ ἐκ φύσεως τείνει νὰ ἐξυπηρετῇ τοὺς ἄλλους προβλέπουσα πρὸς τούτους μετ' ἐμπιστοσύνης καὶ ἐνθουσιασμοῦ, ἀφοῦ πιστεύει ὅτι καὶ οἱ ἄλλοι ἔχουν ἀγάπην καὶ θέλουν τὸ ἀγαθόν. (Ἐδῶ ἀναφέρεται καὶ ὁ ὠραῖος ἐκεῖνος μῦθος περὶ τῆς ἀκτίνας τοῦ φωτός, ἡ ὁποία, κατόπιν ὑποδείξεως, ἐπισκεφεθεῖσα τὰ ἀνήλια ὑπόγεια τῶν πτωχῶν οὐδαμοῦ εὔρε σκότος, διότι ἅμα τῇ ἐμφανίσει τῆς ἐσκόρπιζε παντοῦ φῶς καὶ ζωήν). Ὁ Παῦλος κηρύσσειν τόσον ἐνθέρμως τὴν ἀγάπην ἤτο συνεπῆς πρὸς ἑαυτὸν εἰς θεωρίαν καὶ πρᾶξιν, διότι ἠγάλωσε ὀλόκληρον τὴν ζωὴν του εἰς τὴν ὑπηρεσίαν καὶ τὴν μέριμναν ὑπὲρ τῶν ἄλλων. Ἀπὸ τῆς σελίδος 47—56 ὁ σ. μᾶς ὁμιλεῖ περὶ τοῦ ὕμνου τῆς ἀγάπης καὶ τῆς λογοτεχνικῆς του ἀξίας. Ἐὰ ἀξιόλογα πνευματικὰ χαρίσματα τῶν Κορινθίων Χριστιανῶν (σοφία, ἰκανότης προφητικῆ, διδασκατικῆ καὶ θαυματουργικῆ) ἀντὶ νὰ γίνουσι ἀφορμὴ κακοῦ ἔπρεπε νὰ συνδέουσι αὐτοὺς καὶ νὰ συντελοῦν εἰς τὴν οἰκοδομὴν τοῦ σώματος τῶν πιστῶν. Οἱ πιστοὶ βεβαίως διαφέρουν ἀλλήλων ὡς πρὸς τὰ ἰδιαίτερα πνευματικὰ χαρίσματα, ὅλοι ὁμως ἔχουν ἀνάγκην ἀλλήλων καὶ εἶναι ἀπαραίτητοι διὰ τὴν οἰκοδομὴν καὶ αὔξησιν τοῦ Χριστοῦ, δηλ. τῆς Ἐκκλησίας. Κατὰ τὸν Παῦλον, ἐπηρεασμένον ἴσως ἀπὸ τὰ διδάγματα τῶν Στωϊκῶν καὶ τοῦ μύθου τοῦ Μενιδίου Ἀγρίππα, ἡ Ἐκκλησία δὲν εἶναι ἄψυχον σῶμα, ἀλλὰ ζῶν ἐνιαῖος ὀργανισμὸς, ἐν τῷ ὁποίῳ οὐδὲν μέλος εἶναι παρόμοιον πρὸς τὸ ἄλλον, ἀλλ' ὅλα ἐκπληροῦν ὀρισμένην λειτουργίαν ἐπ' ἀγαθῷ τοῦ συνόλου, ἐκ δὲ τῆς φθορᾶς τοῦ ἐνὸς μέλους ἅπαν τὸ σῶμα βλάπτεται («εἴτε πᾶσχει ἐν μέλος, συμπᾶσχει πάντα τὰ μέλη») Α' Κορ. 12,26). Ὁ Παῦλος δὲν θέλει νὰ μειώσῃ τὸν ζῆλον τῶν Κορινθίων διὰ τὰ πνευματικὰ των χαρίσματα, ἀλλ' ἐπιδιώκει νὰ διδάξῃ εἰς πάντα χριστιανὸν μίαν ἀσφαλεστέραν ὁδὸν πρὸς τὸν τέλειον βίον, τὴν ὁδὸν τῆς ἀγάπης πρὸς τὸν πλησίον. Οὕτως εἰς τὸν ὕμνον τῆς ἀγάπης ἐξαιρέται ἡ ἀξία τῆς ὑπεράνω ὄλων τῶν ἄλλων χαρισμάτων, τὰ ὁποῖα ἄνευ αὐτῆς, οὐδεμίαν ὠφέλειαν ἐξασφαλίζουν εἰς τὸν κάτοχόν των. Ὁ σ. περαιτέρω (σελ. 51—56) ἐπικαλεῖται περὶ τῆς λογοτεχνικῆς ἀξίας τοῦ ὕμνου τῆς ἀγάπης τὰς γνώμας τοῦ Marcus Dods (σελ. 51), τοῦ Plummer (σελ. 53), τοῦ Norden καὶ τοῦ Harnack, λέγων ὅτι, ἐν τῷ ὕμνῳ τούτῳ περὶ τῆς ἀγάπης, πρόκειται κυρίως περὶ τῆς ἀγάπης πρὸς τὸν πλησίον, ἡ ὁποία δυστυχῶς τότε ἔλειπεν ἀπὸ τοὺς ἄλλως διὰ παντοίων πνευματικῶν χαρισμάτων πεποικιλμένους Κορινθίους. Μετὰ πολλῆς δεξιότητος παραθέτει πρὸς σύγκρισιν πρὸς τὸν ὑπὲρ τῆς ἀγάπης ὕμνον τοῦ Παύλου τὸ κάλλιστον ἐκεῖνο πρὸς τὸν ἀγνόν ἔρωτα ἐγκώμιον τοῦ Πλάτωνος ἐν Συμποσίῳ 197 D καὶ λέγει εὐστόχως, ὅτι τὴν ὑψηλὴν ἰδέαν περὶ τῆς ἀγάπης πρὸς τὸν πλησίον ὁ Ἀπόστολος τῶν ἐθνῶν ἐσημάτισεν ἀπὸ τὸ παράδειγμα τοῦ Χριστοῦ, τοῦ ὁποίου ὀλόκληρος ὁ ἐπίγειος βίος ἀνηλώθη εἰς ἔργα ἀγάπης πρὸς τοὺς ἀνθρώπους. Τέλος μετὰ ζηλευτῆς μετριοφροσύνης, «μετὰ δειλίας καὶ ἐνδοιασμοῦ» (σελ. 56) ἀκολουθεῖ ἡ ἐρμηνεία καὶ ἀνάλυσις τοῦ ὕμνου τῆς ἀγάπης εἰς σελίδας 18 (σελ. 57—74), περὶ τῆς ὁποίας θὰ προβῶμεν εἰς βραχείας τινὰς παρατηρήσεις. Ἐντόπῳσιν προκαλεῖ ἡ ζωηρότης τῶν ἐκφράσεων («τὰ μυστήρια πάντων», «πᾶσαν τὴν γνῶσιν», «πᾶσαν τὴν πίστιν», «ἀπὸντα τὰ ὑπάρχοντα») ὅπου διὰ μιᾶς ἑαυμαστῆς παρηχῆσεως (ἐπανόληψις τῶν γραμμάτων Π καὶ Ν) ὁ Παῦλος ἀναπτύσσει ρητορικότητα τῆς καρδίας καὶ οὐχὶ εὐγλωττίαν ἐκ μαθήσεως καὶ ἀσκήσεως, ἀλλὰ εὐφράδειαν ἀπορρέουσαν ἀπὸ τὸν ψυχρῶν πλοῦτον τῆς μεγίστης προσωπικότητος Του κατὰ τὸν Paul Wesndland (Die Hellenistisch-Römische Kultur 3 Aufl. 1912, σελ. 358). Πρωτόπῳτος ὁσαύτως φαίνεται ἡ γνώμη τοῦ Καθηγητοῦ κ. Ἰωαννίδου (σελ. 60), ὅτι δὲν πρέπει νὰ κρινεταί τις ἀπ' ὅσα πράττει, ἀλλὰ ἀπ' ὅτι εἶναι. Διότι δὲν εἶναι σπουδαῖον πρᾶγμα νὰ ἐπιτελῇ τις ἐξαιρέτα ἔργα εἰς στιγμὴν ἐξάφνης καὶ ἐνθουσιασμοῦ, ἀφοῦ συχνὰ παριστάμεθα μάρτυρες ἡρω-

σμών καὶ θυσιών, προερχομένων συνήθως ἐκ πνεύματος ἐπιδείξεως καὶ μάλιστα ἐξ ἔρωτος πρὸς τὴν τιμὴν καὶ τὴν δόξαν. Ὑπὲρ πάντας τοὺς ἡρωϊσμούς καὶ τὰ θυσίας κείται ἡ ἀγάπη, ἡ ρίζα πάσης ἀρετῆς καὶ ἡ βαθύτερα αἰτία παντὸς καλοῦ ἔργου. Συγκλίνουσιν ὁμοίως προκαλεῖ (σελ. 62—63) ἡ ὑπεροχὴ τῆς ἀγάπης ἔναντι τῆς δικαιοσύνης, διότι ἡ μὲν δικαιοσύνη ἀποδίδει ἐκάστῳ τὸν ἀνῆκον, ἦτοι ἀναγνωρίζει τὴν ὑπαρξίν τοῦ ἰδικοῦ μου καὶ τοῦ ἰδικοῦ του, ἐνῶ ἡ ἀγάπη οὐδὲν ζητεῖ ὑπὲρ αὐτῆς, ἀλλὰ καὶ τὴν ἰδίαν ἀκόμη ζωὴν διαθέτει ὑπὲρ τῶν ἄλλων, ἄνευ ἐπιζητήσεως οἰωνδῆποτε ἐπαίνων καὶ ἀμοιβῶν, πράγματα τὰ ὅποια ζητοῦν μόνον οἱ μὴ ἔχοντες ἀγάπην χριστιανικὴν. Ἄλλ' ἐκ τοῦ ὕμνου τῆς ἀγάπης (σελ. 64—65) ἡ φράσις «πάντα στέγει, πάντα πιστεύει, πάντα ἐλπίζει, πάντα ὑπομένει», εἶναι, καθ' ἡμᾶς, ἡ λαμπρότερον ἀναλυομένη παρὰ τοῦ συγγραφέως. Ἡ ἀγάπη τρέφει ἐμπιστοσύνην πρὸς πάντας καὶ ἐλπίζει ὅτι σὺν τῷ χρόνῳ ὅλοι θὰ ἀνεύρουν τὴν εὐθειαν ὁδόν. «Ὅσον ἀπελπιστικὴ καὶ ἀν εἶναι ἡ περίξ αὐτῆς κατάστασις, οὐδέποτε δέχεται ἡ ἀγάπη ὅτι τὸ κακὸν εἶναι ἀθεράπευτον καί, ἀντὶ νὰ θρηνηῖ διὰ τὴν ἀθλιότητα τοῦ βίου, πλήρης αἰσιοδοξίας ἐνθουσιώδους ἐπιχέει πανταχοῦ φῶς καὶ χαρὰν καὶ ἀγωνίζεται νὰ ἔρῃ τὸ ἐν τῷ κόσμῳ κακόν. Ἐν κατακλιεῖδι, τὸ πανίσχυρον μεγαλεῖον τῆς ἀγάπης δὲν ὑπόκειται εἰς τὸν νόμον τῆς φθορᾶς καὶ παραδικτότης τοῦ κόσμου τούτου, διότι δὲν εἶναι ἐκ τοῦ κόσμου τούτου, ἀλλὰ κατέβη μετὰ τοῦ Χριστοῦ καὶ ἐξεχύθη εἰς τὰς καρδίας τῶν ἀνθρώπων, διὰ νὰ χαρίσῃ εἰς αὐτοὺς θείαν ζωὴν, διότι ἡ ἀγάπη οὐδέποτε ἐκπίπτει, ἀλλ' ὁ πραγματικῶς ἀγαπῶν ζῆ καὶ μετέχει τῆς αἰωνιότητος.

Σημείωσις: Ἐν σελίδι 67 ὁ σ. λέγει, ὅτι ὁ παρατατικὸς ἡμῆν εἶναι τῆς κοινῆς τῶν Ἑλληνιστικῶν χρόνων καὶ νεοελληνικῶς τύπος. Ἐν τούτοις ὁ παρατατικὸς ἡμῆν εὐρηται παραδόξως καὶ παρ' Εὐριπίδῃ. «Ἐλένη 931», μολονότι παρὰ τινων φιλολόγων ἰσχυρῶς ἀμφισβητεῖται ὁ τύπος οὗτος τῆς σημερινῆς καθαιρεύσεως.

ΑΝΤΩΝΙΟΣ Γ. ΚΟΜΠΙΟΣ

Ἄνδρῶν Παπαγεωργακοπούλου, Ἀνωτάτου Ἐκπαιδευτικοῦ Συμβούλου, Δ.Θ., «Ὁ Υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου». Ἀθήναι 1957.

Ἡ πρό τινας δημοσιευθεῖσα ἐναίσιμος διδακτορικὴ διατριβὴ «Ὁ Υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τὴν Κ. Διαθήκην» τοῦ Θεολόγου Ἀνωτάτου Ἐκπαιδευτικοῦ Συμβούλου Ἀνδρέου Παπαγεωργακοπούλου ἀποτελεῖ ἀναμφισβητῶς συμβολὴν ἀξιόλογον εἰς τὴν Ἱστορίαν καὶ Ἑρμηνείαν τοῦ ὄρου «Ὁ Υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου».

Διὰ τῆς κατὰ πάντα ἐμβριθοῦς ἐργασίας του ὁ συγγραφεὺς μεθοδικῶς καὶ ἐπαγωγικῶς ἐρευνᾷ καὶ ἐρμηνεύει τὸν ὡς ἄνω ὄρον, ὅστις, ὡς γνωστόν, ἀναφέρεται τὸ πρῶτον ὑπὸ τῶν θεοπνεύστων συγγραφέων τῆς Π. Δ, ὅτινες διὰ τούτου προφητεύον σαφέστατα τὴν θείαν τοῦ Μεσοῦ καταγωγὴν. Ὁ ὄρος χρησιμοποιεῖται ὑπὸ τῶν συγγραφέων τῆς Π. Διαθήκης ἐν ἐννοίᾳ Μεσσαικῆ, ὑφ' ἣν μόνην εὐδοιοῦνται ἐρμηνευτικῶς τὰ σχετικὰ χωρία, τὰ ὅποια μνημονευόμενα εἰς τὸν Παλαιὸν τῶν Ἡμερῶν ἐξεπληρώθησαν μέχρι κεραίας, ἀποτελοῦντα ἔκτοτε σοβαρὸν ὑλικὸν τῆς Ἱστορίας.

Τὸν ὑπὸ Μεσσαικὴν ἐννοίαν ὄρον τοῦτον μετεχειρίσθησαν, ὡς γνωστόν, καὶ οἱ Μαθηταὶ τοῦ Κυρίου, ὅτινες ὡς αὐτήκοοι μάρτυρες αὐτοῦ αὐτούσιον παρέλαβον, χρησιμοποιοῦντά παρὰ τοῦ Θεοῦ διδασκάλου συχνότατα πρὸς αὐτοχαρακτηρισμὸν καὶ δῆλωσιν τῆς ὑψηλῆς ἀπολυτρωτικῆς Αὐτοῦ ἀποστολῆς.

Εἶναι γεγονὸς ἐπιμαρτυρούμενον καὶ ὑπὸ τῆς θύραθεν σοφίας, ὅτι ὁ Κύριος ἐκαλεῖτο νὰ δράσῃ ἐν μέσῳ τοῦ Ἰσραηλιτικοῦ λαοῦ, σφόδρα τότε εὐσκανδαλίτου, καθ' ὅσον καὶ πολὺ πρὸ τῆς ἐμφανίσεως τοῦ σωτήρος ἐπὶ Γῆς αἱ Μεσσαικικαὶ ἰδέαι εἶχον ἀποβάλλει παρὰ τῷ περιουσίῳ λαῷ πᾶν πνευματικὸν στοιχεῖον καταστάσαι μᾶλλον ἢ ἦττον ἀλαμπεῖς.

Ὅθωα μέχρι καὶ τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος ὁ Μεσσίας ἀνεμένετο ὡς Σωτῆρ καὶ Λυτρω-

τῆς ψυχῶν, ἐνώ ἀπὸ τοῦ 4ου καὶ ἐπέκεινα π.Χ. αἰῶνος προσεδοκᾶτο ὡς περιπόθητος ἀπελευθερωτῆς ἀπὸ τὰ δεσμὰ τῆς δουλείας, εἰς τὰ ὁποῖα εἶχε περιπέσει ὁ λαὸς ἐκεῖνος ἰδίᾳ ἀπὸ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου καὶ ἔπειτα.

Ἔθεν πᾶσαι αἱ προρρήσεις τῶν ἐπιφανῶν Προφητῶν καὶ κατ' ἐξοχὴν τοῦ Προφήτου τῶν Ἑβραίων Δανιὴλ περὶ τῆς ἐλευσεως τοῦ Υἱοῦ τοῦ Ἀνθρώπου εἶχον τελείως λημονηθῆ.

Οἱ Ἑβραῖοι ἀπὸ μακροῦ χρόνου ἐκτραπέντες τῆς πνευματικῆς καὶ ἀληθινῆς λατρείας εἶχον καταστήσει ταύτην ψευδῆ καὶ τῶν ἐξωτερικῶν τύπων θεραπευίδᾳ.

Ματαίως ὁ ἔσχατος καὶ σεβασμιώτερος συγχρόνως τῶν Προφητῶν, Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος ἠγωνίσθη μετὰ σθένους διὰ τὴν ἀναστήλωσιν καὶ ἐπικράτησιν τῆς ἀληθινῆς λατρείας, τῆς ἀπὸ μακροῦ ταφείσης ὑπὸ τὴν τέφραν τῆς τυπικῆς νομιμότητος.

Ὡς καὶ ἀνωτέρω εἶπομεν, ὁ Κύριος κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς δράσεώς Του, δὲν ἀνεμένετο ὡς Υἱὸς Θεοῦ ὑπὸ Μεσσιακῆν ἔννοιαν, ἀλλ' ὡς πρόσωπον ἀνθρώπινον καὶ γῆϊνον, ὡς ἰσχυρὸς Βασιλεὺς, Υἱὸς Δαυὶδ, ἐπανιδρύων τὸν θρόνον τοῦ θρυλικοῦ ἐκεῖνου Βασιλέως, καὶ κυριαρχῶν ἄνω τοῦ κόσμου, δὲν θὰ ἐκυβέρνα ἐν Ἀγιότητι καὶ Δικαιοσύνῃ.

Ἐπομένως — οἶκοθεν νοεῖται — ὁ Κύριος εὐρέθη εἰς τὴν ἀνάγκην ὅπως πρὸς δῆλωσιν τῆς ἀποστολῆς Του ἀναζητήσῃ τίτλον, ὅστις καὶ ταύτην ἐπαρκῶς θὰ ἐσήμαινε καὶ εἰς κίνδυνον ἐπίσης δὲν θὰ ἐξέθετε Αὐτόν, τὰ μέγιστα ἀπειλοῦντα αὐτὴν ταύτην τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ ἔργου Του.

Τὸν ἐξόχου συμβολικότητος τοῦτον τίτλον εὗρεν ἡ Θεῖα μεγαλοφυΐα καὶ ἐκληροδότησε εἰς τοὺς ὀπαδοὺς Τῆς διὰ τῆς βαθυστοχάστου φράσεως «Ὁ Υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου».

Οἱ Εὐαγγελισταὶ καὶ πάντες οἱ Θεόπνευστοι συγγραφεῖς τῆς Κ.Δ. τὸν εἰσήγαγον εἰς τὰ ἔργα των, καθὼς ἀκριβῶς τὸν ἤκουσαν χρησιμοποιοῦμενον παρ' Αὐτοῦ.

Οἱ Μεγάλοι Ἐκκλησιαστικοὶ Πατέρες ἀπέδωσαν τὸν τίτλον ἐν Μεσσιακῇ ἔννοιά. Πολλοὶ ἐπίσης ἐκ τῶν νεωτέρων Θεολόγων ἡμετέρων τε καὶ ξένων ὀρθῶς ἡρμήνευσαν τὸν τίτλον, ἐν οἷς καὶ ὁ L. De Grandmaison, ὁ ὁποῖος προσφεύστατα σημειώνει, ὅτι ὁ ἐν λόγῳ τίτλος συνέδεε τὸ πρόσωπον καὶ τὴν ἀποστολὴν τοῦ Ἰησοῦ καὶ πρὸς τὴν Θεῖαν καὶ ἀνθρωπίνην φύσιν, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὴν φαινομενικὴν ἀδυναμίαν καὶ ἀδελφικὴν συγκατάβασιν.

Ὁ Συγγραφεὺς, ἔχει μόνον τῶν Ἀγίων Γραφῶν βαθὺς γνώστης καὶ πάντων τῶν κατὰ καιροὺς ἐρμηνευτῶν τῆς ἄκνως μελετητῆς, ἀλλὰ καὶ στερωδῶς ἐχόμενος τῆς μακρῶν ἰερᾶς Παραδόσεως τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, δίδει τὴν προσήκουσαν εἰς τὸν τίτλον ἐρμηνείαν.

Ὅτως ὁ κ. Παπαγεωργακόπουλος συμφωνεῖ ἀπολύτως ἀφ' ἑνὸς μὲν πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ μεταχειρισθέντος τὸν ὄρον Ἰησοῦ καὶ τῶν Ἀποστόλων, οἵτινες ὀρθῶς κατενόησαν καὶ κατέχωρῖσαν αὐτόνοσον εἰς τὰ γραπτὰ των μνημεῖα, ἀφ' ἑτέρου δὲ πρὸς τὴν διδασκαλίαν τῶν Μεγάλων Πατέρων τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, οἱ ὁποῖοι ἀπέδωσαν τὴν ὡς ἔνω τίτλον ὑπὸ Μεσσιακῆν ἔννοιαν.

Ὁμολογουμένως ἡ ἀπὸ πάσης πλευρᾶς πρωτότυπος ἐργασία τοῦ κ. Ἐκπαιδευτικοῦ Συμβούλου ἀποτελεῖ φωτεινὴν συμβολὴν εἰς τὴν ἐρμηνείαν τοῦ τίτλου «Ὁ Υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου», διότι καὶ πλήρως ἐρευνᾷ καὶ τελείως ἐξαντλεῖ τὸ θέμα κατὰ βάθος καὶ κατὰ πλάτος, εἰς τρόπον ὥστε δύναται αὕτη νὰ χαρακτηρησθῆ ὡς τὸ ἀρίστον πᾶν ἔργον τῶν μέχρι σήμερον δημοσιευθέντων περὶ τὴν ἐρμηνείαν τοῦ ἐν λόγῳ τίτλου, καθ' ὅσον οἱ κατὰ τὸ παρελθὸν ἐπιληφθέντες τῆς ἐρμηνείας αὐτῆς δὲν εἶχον μετὰ τσοσούτης ἐπιτυχίας πραγματευθῆ τὸ θέμα τοῦτο, μεθ' ὅσης ὁ ἀρτίως ἀνακηρυχθεὶς ἐπαξίως διδάκτωρ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀθῆναισι Πανεπιστημίου.

Τελικῶς φρονοῦμεν ὅτι εὐκαταὰ θὰ ἦτο ἡ προσεκτικὴ ἀνάγνωσις τῆς ἀρίστης καὶ τῆς ἐργασίας ἔχει μόνον παρὰ παντὸς Ἑλληνός τε καὶ ξένου Θεολόγου, ἀλλὰ καὶ γενικῶς παρὰ παντὸς μορφωμένου ἀνθρώπου, ἐπιθυμοῦντος σοβαρῶς νὰ προαγάγῃ τὴν θρησκευτικὴν του στοιχείωσιν.

ΑΠΑΝΤΗΣΙΣ ΟΦΕΙΛΟΜΕΝΗ

Εἰς τὸν 29ον τόμον τῆς «ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ», τεύχος Γ, σ. 454 ἐδημοσιεύθη κριτικὴ τοῦ κ. Ivan Snegarof ἐπὶ τοῦ βιβλίου Γ. Τ ο ὄ λ ι α : «Ἡ Ἐκκλησία τῆς Βουλγαρίας κατὰ τὸν Μεσαίωνα (Βογομήλοι—Κοσμᾶς) Ἀθήναι 1957».

Ἐπειδὴ ἐπὶ τῆς κριτικῆς ταύτης ἔχομεν σοβαρὰς διαφωνίας, ἐκθέτομεν ἐν τοῖς ἐξῆς, ἐν πάσῃ δυνατῇ συντομίᾳ, τὴν εἰς τὴν κριτικὴν ταύτην ἀπάντησιν, τὴν ὅποیان μέχρι τοῦδε δὲν ἐπέτρεπον λόγοι ἀνεξάρτητοι τῆς θελήσεως ἡμῶν.

Ἐν πρώτοις ὁ κριτὴς ἀποφεύγει νὰ κάμῃ μνείαν τοῦ βασικοῦ ἱστορικοῦ γεγονότος, ὅτι «ἡ Βουλγαρία κατὰ τὸν Μεσαίωνα κατέστη κοινὴ τῆς τῶν Βογομήλων αἰρέσεως». Ἡ διαπιστώσις δὲ τοῦ κριτοῦ, ὅτι «ὁ Βουλγαρικὸς λαὸς συνεισέφερε σπουδαίως εἰς τὸν Σλαυκὸν ἐκπολιτισμὸν καὶ ὅτι ἡ Βουλγαρία ὑπῆρξεν φυτῶριον τῶν γραμμάτων καὶ τῆς Παιδείας κ.λ.π.», τυγχάνει ἄσκοπος, μὴ ἔχουσα μηδεμίαν ἐν προκειμένῳ θέσιν, δεδομένου ὅτι ἐνταῦθα γίνεται λόγος περὶ ὀρισμένης ἐποχῆς· ἐπομένως ἡ παρατήρησις τοῦ κριτοῦ θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἐντοπισμένη, ἀφορῶσα μόνον εἰς τὴν ἐποχὴν ταύτην, ὅποτε θὰ ἦτο καὶ δίκαια καὶ σκόπιμος.

Εἶναι πάντως ὁ κ. Snegarof ἀξέπαινος, ὑπεραμυνόμενος τῆς πνευματικῆς, μορφωτικῆς στάθμης τῶν προγόνων του γενικῶς, ἀλλὰ διὰ τῶν ἐπαίνων καὶ τῆς ἐξάρσεως ταύτης καὶ δὴ τῆς χριστιανικῆς ἐμπειρώσεως τοῦ Βουλγαρικοῦ λαοῦ δὲν δύναται τις νὰ ἀλλοιώσῃ τὸ ἀναμφισβήτητον ἱστορικὸν γεγονός τῆς ἐν Βουλγαρίᾳ ἀναβλαστῆσεως τῆς αἰρέσεως τῶν Βογομήλων κατὰ τὸν μεσαίωνα, οὗτινος ἀκροθιγῶς μόλις ἐπιλαμβάνεται ὁ κριτὴς.

Ἄλλως τε ἀφοῦ, ὡς τυγχάνει γνωστὸν (πρβλ. Golobinsky: kratkii otseki istorii Pravoslav. Tsrkvei Bulgarskoj i.t.d... Moskva 1871 σ. 18), «περὶ τῆς καταστάσεως τῆς Χριστιανικῆς πίστεως ἐν Βουλγαρίᾳ δὲν ἔχομεν οὐδεμίαν μαρτυρίαν μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 9ου αἰῶνος», γεννᾶται κατὰ συνέπειαν τὸ ἐρώτημα: εἰς ἐλάχιστον χρονικὸν διάστημα ὑπῆρξε τοσοῦτον καταπληκτικὴ ἢ ἐμπέδωσις τοῦ Χριστιανισμοῦ ὡς καὶ ἡ ἐδραίωσις τῶν νεοφρατίστων εἰς τὴν νέαν θρησκείαν, ὥστε οὗτοι ἀπέβησαν ἀκλόνητοι ἐν αὐτῇ τῇ Ὀρθοδοξίᾳ; Τοῦτο ἀσφαλῶς θὰ ἀπετέλει θαῦμα! Ἄλλὰ τὰ πράγματα δὲν ἀποδεικνύουσι τοιοῦτό τι.

Ἐπειτα οὐδεὶς ἀμφιβάλλει, ὡς ὁ κριτὴς ἀγωνιωδῶς προσπαθεῖ νὰ πείσῃ τὸν ἀναγνώστην διὰ τῆς ἐπισωρεύσεως ἀναφερομένων ἱερῶν κἀν, ἱερῶν μονῶν καὶ χειρογράφων ἐν αὐταῖς φυλασσομένων, ὅτι ταῦτα «πιστοποιοῦσι τὸν πόθον τοῦ Βουλγαρικοῦ λαοῦ πρὸς μὀρφωσιν καὶ διὰ τὴν πρόδον ..., ὅστις ἐξεφράσθη μετ' ἐντάσεως καὶ ἐνθουσιωδῶς κατὰ τὴν ἀναγέννησιν (XIX αἰών)», ἀλλ', ἐν προκειμένῳ, εἰς τὴν ἔρευναν τῆς ὑπὸ κρίσιν μελέτης οὐδεμίαν θέσιν ἔχει ἡ ματαία αὕτη προσπάθεια τοῦ κριτοῦ. Διότι ἀφ' ἐνὸς μὲν, ὡς δύναται τις νὰ παρατηρήσῃ, ἡ διαπίστωσις τοῦ συγγραφέως, τυγχάνουσα προῖον ἱστορικῆς ἐρεῦνης, ἐρεῖδεται καὶ ἐπὶ ἀναφερομένων ἡμετέρων καὶ ξένων ἱστορικῶν, ὡς τοῦ Ἀμάντου, Κεραμοπούλου κ.λ., ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ παρατήρησις τοῦ κριτοῦ τυγχάνει γενικὴ, ἀντανακλωμένη εἰς ὅλην τὴν ἱστορίαν τοῦ Βουλγαρικοῦ λαοῦ, «ὅτι ὁ λαὸς οὗτος πάντοτε ἐπεθύμει νὰ προσεγγίσῃ τὰς ἐκπολιτιστικὰς βασιμίδας τῶν ἄλλων λαῶν.», ἐνῶ σαφῶς τονίζεται ἐν τῇ εἰσαγωγῇ, ὅτι «κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς διαδόσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐν Βουλγαρίᾳ.. εἰς τοὺς νέους ἀμαθεῖς καὶ βαρβάρους τῆς χθῆς ἀκόμη χριστιανούς» (πρβλ. Obolensky D: Bogomil' s. A Study in Balkan Neomanicheisme. Cambrige Univers. 1948 σ. 154), κατ' ἀνάγκην ἐδημιουργήθη ἡ ἀμφιβολία καὶ ἡ ἐπιπολαία ἐκτίμησις τῶν δογμάτων καὶ κανόνων τῆς νέας θρησκείας ἐν αὐτοῖς, ἔνεκα τῆς ἐπιδράσεως τῶν ἐπικρατουσῶν ἐκεῖ τότε αἰρέσεων. Ἐνεκα λοιπὸν τῆς ἀμφιβολίας ταύτης ἦτο ψυχολογικῶς ἐπόμενο νὰ ὑπεισέλθουν αἱ αἰρετικαὶ δοξασαί, χρησιμεύσασαι ὡς φυσικὴ διέξοδος ἐκ τοῦ τῆς ἀμφιβολίας λαβυρίνθου. Ἀτυχῶς ὁ κριτὴς, παρασυρόμενος ὑπὸ τῆς σφοδρᾶς φιλοπατρίας του, ἀποφεύγει ἐπιμελῶς νὰ κάμῃ κριτικὴν ἐπὶ τῆς οὐσίας τοῦ ἐρευνωμένου θέματος καὶ τοῦ ὑπὸ τούτου ἐπιδιωκόμενου σκοποῦ, περιφερόμενος δὲ μακρὰν ταύτης προσπαθεῖ νὰ ἐξάρῃ τὸ μορφωτικὸν τῶν Βουλγάρων ἐπι-

πεδον παντοιοτρόπως καὶ ἀορίστως ἐξ ἐπόψεως ἱστορικῆς. Μὴ δυνθελς ἴσως νὰ κατανοήσῃ πλήρως τὸ πνεῦμα τῆς πραγματείας καὶ παραβλέπων τὸν σκοπὸν, τὸν ὁποῖον ἡ ὑπὸ κρίσιν μελέτη ἐπιδιώκει, ἀποφεύγει νὰ ἀρνηθῇ τὰς ἱστορικὰς ἀληθείας ταύτης διὰ τῆς παραθέσεως συγκεκριμένων παρατηρήσεων.

Δὲν ἀμφιβάλλομεν, ὡς παρατηρεῖ ὁ κριτῆς, περὶ τοῦ σαφοῦς καὶ διαγεγραμμένου χριστιανικοῦ χαρακτῆρος καὶ τοῦ σταθεροῦ πολιτισμοῦ τοῦ Βουλγαρικοῦ λαοῦ, ἀλλ' ὑπογραμμίζομεν, ὅτι ὁ πολιτισμὸς οὗτος τῶν Βουλγάρων διευροφόβη ἀργότερον, τ. ἐ. μετὰ τὴν ἐν λόγῳ αἰρέσεως ἐμφάνισιν (IX αἰ.), ἂν μὴ μετὰ τὴν ἐξαφάνισιν ταύτης. Ἐπιπλέον τοῦτο ἀποτελεῖ τὴν φυσιολογικὴν ἐξέλιξιν τῆς πνευματικῆς καὶ ἐκπολιτιστικῆς προόδου οὐδὲ ποτε λαοῦ, ἥτις, ἀνάλογως τῶν κλιματολογικῶν, βιολογικῶν, κληρονομικῶν κ. ἄ. προϋποθέσεων εἶναι κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ταχύτερα.

Ἡ ἀντίστασις τοῦ Βουλγαρικοῦ λαοῦ εἰς τὰς τρομερὰς πιέσεις τῶν Τούρκων (14ος αἰών), ἣν ἀναφέρει καὶ διὰ τοῦ ἡμετέρου ἱστορικοῦ Παπαρηγοπούλου ἐπισφραγίζει ὁ κριτῆς, οὐδεμίαν ὀφθαλμοφανῶς ἔχει σχέσιν πρὸς τὴν ἐποχὴν τῆς ἐμφάνισεως καὶ ἐξανθήσεως τῆς αἰρέσεως (IX καὶ X αἰ.), ἥτις ἀποτελεῖ καὶ τὸ σαφές τῆς ἱστορικῆς ἡμῶν ἐρεῦνης ἀντικείμενον. Ρητῶς ἀναφέρεται μετὰ τῶν ἄλλων (σελ. 34), ὅτι... «παρ' ὅλον ὅτι δὲν ἦτο σαφὴς ἡ δρᾶσις τῶν αἰρετικῶν τούτων ἐν Βουλγαρίᾳ, ἐφ' ὅσον δυσκόλως ἐγένετο αὐτῇ ἀντιληπτὴ ἐν αὐτῇ ταύτῃ τῇ Κωνσταντινουπόλει (Migne P.G. τόμ. 135 σ. 35, καὶ 180 σ. 620) ἔνθα οὐ μόνον κατ' ἐξοχὴν ἦτο παγιωμένη ἀλλὰ καὶ ἐκμάζουσα ἡ Ὁρθοδοξία, πολλῶ μᾶλλον ἦτο φυσικὸν νὰ ἐνεφανίζετο εἰς μεγαλύτεραν βαθμίδα εἰς τὴν Βουλγαρίαν, χάραν τοσοῦτον δυσκόλως τὸν Χριστιανισμὸν καὶ δὴ τὴν Ὁρθοδοξίαν ἀσπασθεῖσαν.»

Μὴ λαμβάνων, ὡς ἐκ τῶν παρατηρήσεών του ἐξάγεται, ὁ κριτῆς οὐδόλως ὑπ' ὄψιν δύο τινα ψυχολογικὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα οὐ μόνον τῶν Βογομήλων ἀλλὰ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον γενικῶς τῶν αἰρετικῶν, τῶν διδασκόντων παρὰ τὰ εἰρημένα, ὑπὸ τε τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ἀποκαλυφθέντα καὶ ὑπὸ τῶν Ἀποστόλων καὶ τῶν ἀφωσιωμένων μαθητῶν τούτων κηρυχθέντα, τ. ἐ. τὴν φανατικότητα, δι' ἧς διέδιδον καὶ τὴν ὑπουλότητα καὶ ὑποκριτικότητα, μεθ' ἧς ἐν τῇ κακοδοξίᾳ ἐνέμενον, ἄτινα περιτράνωσ ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν χρονογράφων περιγράφονται (Πρβλ. Γ. Τούλια: Πρόδρομοι τῆς Ὀρθοδοξικῆς καὶ Κοινωνικῆς Ἀναταραχῆς, Ἀθῆναι 1953 σ. 37), ἀδυνατεῖ ἢ ἀποφεύγει νὰ καταλήξῃ εἰς τὰ ἐπὶ τῇ βάσει ἱστορικῶν δεδομένων παρατιθέμενα συμπεράσματα, πρᾶγμα ὕπερ θέτει εἰς δεδικαιολογημένην ἀπορίαν πάντα ἀμερόληπτον τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεῦνης ἐργάτην καὶ ἐραστήν. — Διότι ἐφ' ὅσον ἐν Κωνσταντινουπόλει τῶ κέντρῳ τούτῳ τοῦ Βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς Ὁρθοδοξίας, κατόπιον καταλλήλων καὶ ἐπισταμένων ἐρευνῶν— ἀπεκαλύφθησαν ἔνιοι τῆς αἰρέσεως ταύτης ὀπαδοί, εἶναι εὐνόητον πόσον δυσκολωτάτη θὰ ἦτο ἡ ἀνακάλυψις τῶν αἰρέσεων τούτων εἰς τὴν ἀπολίτιστον ἐξῆς Βουλγαρίαν. Ἐπιπλέον οὐ μόνον ἡ ἀνακάλυψις ἀλλὰ καὶ ἡ ἐξάλειψις τῆς κακοδοξίας ἦτο δυσχερεστάτη ἂν μὴ ἀδύνατος εἰς τὸ Βυζάντιον πολὺ δὲ μᾶλλον ἐν Βουλγαρίᾳ. (Obolensky ἔ. ἄ. 144).

Μὴ δ' εἶπη τις ἐνιστάμενος μετὰ τοῦ κριτοῦ, ὅτι δὲν δύναται τις νὰ ἐκλάβῃ ὡς ἀσφαλῆ ἱστορικὰ ἐρεῖσματα τὰς τῶν Βυζαντινῶν χρονογράφων περιγραφὰς καὶ τὰς ψυχολογικὰς παρατηρήσεις ἐπὶ τῶν ἀντιορθοδόξως ἐνεργούντων αἰρετικῶν, καθ' ὅσον οἱ χρονογράφοι οὗτοι κατὰ τὸν Μεσαίωνα ἦσαν ἀριστοὶ καὶ βαθεῖς γνώσται οὐ μόνον τοῦ Ὁρθοδόξου Χριστιανικοῦ πνεύματος, ἀλλὰ καὶ τῆς εὐθύνης τῆς τε διατηρήσεως καὶ προφυλάξεως τῆς Ὁρθοδόξου πίστεως, ὅπως ἀνέκαθεν ἀποτελεῖ τὸ γνήσιον παντὸς ἀληθοῦς ὀρθοδόξου χριστιανοῦ τεκμήριον. Συνεπῶς ἡ μὴ ἀναγνώρισις τοῦ ἀντιδιωτελοῦς ἐνδιαφέροντος τῶν Βυζαντινῶν τούτων χρονογράφων πρὸς περιφρούρησιν τῆς γνησιότητος τῆς Ὁρθοδόξου πίστεως τῶν ἀδελφῶν Χριστιανῶν Βουλγάρων ἀποτελεῖ ἄρνησιν τῆς ἀληθείας καὶ ἀπόπειραν τῆς τῶν πραγμάτων ἐπισκοπίσεως. Κατὰ ταῦτα οὔτε ἀἡ ἀποψις ἡμῶν, ὡς ὁ κριτῆς ἰσχυρίζεται, εἶναι ἐσφαλμένη,

οὔτε «ἡ ἀφετηρία» εἶναι σκοτεινὴ «μὴ διευκρινίζουσα τὸ θετὸν ζήτημα», ὡς ἐπὶ ἱστορικῶν δεδομένων ἐρειδομένων ἀμφοτέρων.

Ἡ «ἐμφάνισις τῶν Βογομήλων, ὡς γράφει ὁ κριτῆς, ἐγένετο μετὰ τὴν πρώτην ἀν-
θησιν τῆς ἀρχαίας Βουλγαρικῆς γραμματολογίας καὶ τὴν ἐκπαιδευτικὴν δρᾶσιν τοῦ Κλή-
μεντος Ἀχρίδος κ.λ.π. καὶ δὲν θὰ ἡδύναντο ν' ἀναπτύχθῃ εἰς ἀπολιτιστον καὶ ἐν σκότει δια-
τελοῦσαν χώραν...». Ἐνταῦθα, ἀκριβῶς καταφαίνεται ἡ παράβλεψις καὶ παραγνώρισις
τῶν προαναφερθέντων ψυχολογικῶν γνωρισμάτων τῶν αἰρετικῶν τούτων ὑπὸ τοῦ κριτοῦ,
λησμονοῦντος, ὅτι μόνον ἢ μᾶλλον κυρίως εἰς ὁμιχλώδεις περιστάσεις ἢ δρᾶσις τῶν «προ-
βατοσχημῶν λύκων» τῶν αἰρετικῶν εὐωδοῦται πάντοτε. Συνελόντι εἰπεῖν, ἥ τε ὑποκρι-
τικὴ δρᾶσις μετὰ φανατισμοῦ ἐξασκουμένη καὶ ἡ καταλλήλότης τοῦ ἐδάφους—περιβάλλον-
τος — ἔνθα ὄφισταται ἀκατάλληλος καὶ ἀνεπαρκὴς θρησκευτικὴ μὀρφωσις καὶ ζωῆ, ἀπο-
τελοῦσι ἀείποτε τοὺς βασικούς καὶ κυριώτερους συντελεστάς τῆς διαδόσεως κακοδόξων δι-
δασκαλιῶν.

Οἱ τὴν κριτικὴν ταύτην ἀναγινώσκοντες, χωρὶς νὰ λάβωσιν ὑπ' ὄψιν καὶ νὰ διεξέλ-
θωσι τὸ ὑπὸ κρίσιν ἔργον, σχηματίζουσι τὴν ἀντίληψιν ὅτι ὁ κριτῆς ἔχει ἀπόλυτον δίκαιον,
ἐνῶ, κατ' οὐσίαν, μόνον διὰ παραβολῆς τῶν γραφομένων ὑπὸ τε τοῦ κρινόντος καὶ τοῦ κρινο-
μένου, νομιζόμεν, ἐξάγεται γνησιὰ ἢ ἀλήθεια, κατὰ τὴν σοφὴν ἐπιγραμματικὴν νοουθεσίαν
τῶν ἀρχαίων «μηδενὶ δίκην δικάσης πρὶν ἀμφοῖν μῦθον ἀκούσης». Ἄλλως μὴ λαμβανο-
μένης τῆς παραινέσεως ταύτης ὑπ' ὄψιν, ἐπέρχεται ἄλυσθησις ἐκ τῶν τῆς ἀληθείας πεδίων
ὀπόθεν ἐκπηγάζει ἡ ἐμφωλευσασα κατάφορος ἀ δ ι κ ι α.

Εἰς τὴν κριτικὴν δὲν παρατίθεται ἡ σελίς, ἐν ἣ ἀναφέρεται «ἡ ἐσφαλμένη ἀντίληψις»
τοῦ συγγραφέως περὶ τῆς Ἐθνικῆς προελεύσεως τοῦ Βουλγαρικοῦ λαοῦ. Ἐν τῇ σελ. 12
περιλαμβάνεται «... μέχρι τῶν μέσων τοῦ VII αἰ. ὁπότε οἱ Βούλγαροι ὑπὸ τὸν Ἀσπαρούχ..
ἐπωφεληθέντες τῆς πολιορκίας τῆς Κων/πόλεως...». Ἐντεῦθεν οὐδόλω, νομιζόμεν, ἐξάγεται
«ἡ ἐσφαλμένη ἀντίληψις», ἀλλ' οὔτε ἡ ἐνδελεχὴς ἔρευνα τῆς ἐθνικῆς προελεύσεως τοῦ Βουλ-
γαρικοῦ λαοῦ, ἥτις θὰ ἦτο σκοπιμώτερα εἰς θέμα οὐχὶ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας. Ὁ
κριτῆς ἕως ἐθεώρησε σκόπιμον, ἄγνωστον διὰ τινὰ λόγον, νὰ πα ρ α θ ἔ σ η τὴν παρατήρη-
σιν ταύτην.

Ὡς πρὸς τὴν γνώμην, ὅτι ὁ Βουλγαρικὸς λαὸς ἦτο μιγάς, αὕτη εἰς σελ. 13 διασαφη-
νίζεται πλήρως ἐκ τῶν παρατιθεμένων ἱστορικῶν παρατηρήσεων. Θὰ ἦτο συνεπῶς σκοπι-
μώτερον, ἢ προσπάθεια τοῦ κριτοῦ νὰ κατευθύνετο ἐκεῖ, πρᾶγμα ὑπερ ἀποφεύγει οὔτος.

Ἐν τοῖς ἐξῆς, ἀναζητῶν μετὰ σπουδῆς, ἐσφαλμένας τοῦ συγγραφέως ἀντιλήψεις
καὶ ἀναφερόμενος εἰς τὰ αἰτία τῆς ἐν Βουλγαρίᾳ ἐμφάνισσεως τῆς ἐν λόγῳ αἰρέσεως χαρα-
κτηρίζει ταύτην καθαρῶς «θρησκευτικοκοινωνικὴν» κίνησιν μὲ ἐμφανῆ μαχητικὴν κατεῦ-
θυνσιν ἐναντίον τῶν καταπιεστῶν τῶν λαϊκῶν μαζῶν, τοῦ Τσάρου, τῶν Βογιάρων κ.ἄ. μεγα-
λοκτημόνων. Ὁ χαρακτηρισμὸς οὔτος, κατὰ τὴν ἡμετέραν γνώμην, δὲν εὐσταθεῖ, καθ'
ὅσον δύναται νὰ ἐκληφθῇ ὡς ἀφορμὴ καὶ οὐχὶ ὡς αἰτία. Διότι ἡ κατὰ τῆς οἰκονομικῆς δυσ-
πραγίας ἀντίδρασις κυρίως εἰς τὴν προειρημένην περίπτωσιν ἔχει ὡς ἀναγκαίαν προϋπόθεσιν
τὴν διάβρωσιν τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων. Μὴ ἔχοντες, ἐπομένως σταθερὰν ὀρθόδοξον
πίστιν οἱ Βούλγαροι «μικρὸν κατὰ μικρὸν ἐξετράπησαν εἰς ἀνατρεπτικὰς ἰδέας, χωρὶα ἰλόκληρα
εἶχον καταληφθῆ ὑπὸ τῆς αἰρέσεως ταύτης. Οἱ Βογομήλοι εἶχον ἰδέας ὁμοίας πρὸς τὰς τοῦ
συγγράνου κομμουνισμοῦ, ἠρνοῦντο τὴν εἰς τὴν κρατικὴν ἐξουσίαν ὑποταγήν, ἐκήρυττον τὸ μῖ-
σος κατὰ τοῦ Τσάρου καὶ κατὰ τῶν πλουσίων, τὴν περιφρόνησιν τῶν εὐγενῶν, καὶ τὸν πόλεμον
κατὰ τῆς Ἐκκλησίας. Οἱ χωρικοὶ προσηλυτιζόμενοι καθίσταντο ἐχθροὶ τῶν καθεστώτων». (Χρ.
Παπαδοπούλου: Βουλγαρικὴ Ἐκκλησία σ. 39).

«Αἱ συνθηκαὶ ἡθετοῦντο, λέγει ὁ κριτῆς, ἔχι μόνον ἐκ μέρος τῶν Βουλγάρων ἀλλὰ
καὶ ἐκ μέρος τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων...». Ὡς εἶναι φανερὸν ἐνταῦθα, ἐλέγχων μίαν
μόνον τῶν δευτερευουσῶν προτάσεων παρασιωπᾷ τὴν ἀπὸ γενικῆς ἀπόψεως ὀρθότητα τῆς

όλης περιόδου καὶ δὲν λαμβάνει ὑπ' ὄψιν τὸ ἐπίρρημα «π ο λ λ ά κ ι ς». Τοῦτ' αὐτὸ συμβαίνει καὶ εἰς τὴν παρατήρησιν τῆς τῶν Βλάχων ἐκσλαυτσεως, ἔνθα παροράται τὸ ἐπίρρημα «βαθημῶδον».

Ὡς πρὸς τὴν παρατήρησιν περὶ Μεθοδίου τινὸς «μαθητοῦ», προφανῶς θὰ πρόκειται οὐχὶ περὶ ἀμέσου μαθητοῦ (Στεφανίδου Β.: Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, σ. 368).

«Πρὶν ἀσπασθῆ τὸν Χριστιανισμόν ὁ Βόρις ἐδίσταζεν ἂν πρέπη νὰ δεχθῆ τὸν Χριστιανισμόν ἢ τὸν Μωαμεθανισμόν...». Ἡ παρατήρησις αὕτη τοῦ κριτοῦ ἔρχεται εἰς ἀντίφασιν πρὸς τὸν ἀνωτέρω ἰσχυρισμὸν τοῦ περὶ τῆς τῶν Βουλγάρων σταθερᾶς ἐμμονῆς εἰς τὴν Ὁρθοδοξίαν κατὰ τὸν μεσαίωνα, πρᾶγμα ὅπερ ἐνισχύεται καὶ ἐκ τῆς τοῦ ἰδίου κριτοῦ πληροφορίας ὅτι «μεταξὺ τῶν Βουλγάρων ἦσαν διαδεδομένα, κατὰ τὸν μεσαίωνα, «Σαρακινά» Μωαμεθανικά βιβλία.» (Snegarof Iv: Kratka Istoria na drev. prav. Tsrkvi Bulg... σ. 76).

Ἡ εἰς τὸν Ἄγ. Κλήμεντα ἀναφερομένη παρατήρησις εἶναι ὀρθή καθόσον ὁ κριτὴς ὡς αὐτόχθων δὲν ἀγνοεῖ τὴν ἱστορίαν τοῦ. Ἡ λέξις «λέγεται» ὡς γνωστὸν δὲν ἐνέχει καὶ δὲν ἐγκλείει ἰσχυρισμὸν. Ἐῶ καὶ καλῶς εἰς τὸν προσεκτικὸν τῆς οὐσίας τῶν πραγμάτων ἐρευνητὴν — καὶ οὐχὶ τῶν τυχόν τυπογραφικῶν λαθῶν, ἅτινα ἀποτελοῦσι τὸ τελείως ἐξωτερικὸν περιβλημα, ὡς τὸ ἐξῶθεν τοῦ καρούου ἐφήμερον κέλυφος, ὅπερ ἐγκαταλείπει τὸ ἐν τῷ δένδρῳ ἐμμένον κάρυον, — ἀποδεικνύεται ἀληθὴς ἡ ὑπόθεσις τῆς ἐνισχύσεως τῶν αἰρετικῶν ἐπὶ τοῦ Ἰσάρου Σαμουὴλ διὰ τῶν παρατιθεμένων ἱστορικῶν πληροφοριῶν, — εἶναι δὲ μάταιον τὸ εἰς «κέντρα λακτίζειν» — καθὼς καὶ οὐδόλως ἀμφίβολον, ὅτι ὁ υἱὸς τοῦ Σαμουὴλ εἶχεν ἀσπασθῆ τὴν αἵρεσιν ταύτην, ὅπερ ἀποδεικνύεται ἐκ τῶν ἐν συνεχείᾳ παρατιθεμένων πληροφοριῶν, ὧν ὁ κριτὴς δὲν ἠθέλησε νὰ ἐπιληφθῆ.

Σχετικῶς μὲ τὴν διασάφησιν τῶν αἰτίων τῆς ἐξαφανίσεως τῶν αἰρετικῶν, νομίζομεν, ὅτι τόσον αὕτη ὅσον καὶ ἄλλαι τινες παρατηρήσεις ἀναφερόμεναι εἰς παροράματα ἀποτελοῦσι ἀσήμαντα σημεῖα, ἅτινα ποσῶς δύνανται νὰ ἀλλοιώσωσι τὸ κύρος καὶ τὸ κέντρον τῆς βαρύτητος τῆς ἐν λόγῳ μελέτης, ὅπερ ἐξ ἄλλου κατὰ βάσιν καὶ ὁ αὐτὸς ὡς ἄνω κριτὴς ἔχων ὑπ' ὄψιν, χαρακτηρίζει τὴν ὑποκρίσιν μελέτην ἡμῶν ὡς «σοβαρὸν δοκίμιον» καὶ «ἐνδιαφέρουσαν μελέτην»... ἐν τῇ ὁποίᾳ «μετ' ἐπιτυχίας ἀνατρέπει τοὺς ἰσχυρισμούς»... καὶ ὅτι «ὁ συγγραφεὺς ἐχειρίσθη σοβαρῶς τὸ ὑπ' αὐτοῦ μελετηθὲν ζήτημα». Τὴν ἀναγνώρισιν ταύτην κάμει ὁ κριτὴς καὶ ἀλλαχοῦ ἔνθα ἀναφέρει μετὰ βεβαιότητος ὅτι: «ὀρθῶς εἶναι τοποθετημένον ἰδίᾳ τὸ Βον μέρος τῆς ὑπὸ κρίσιν μελέτης». Ἀλλὰ τὸ Βον μέρος ὡς εἶναι φυσικὸν καὶ δὴ ἐν προκειμένῳ ἔχει ὡς προϋπόθεσιν τὸ Αον μέρος, οὕτινος εἶναι συνέπεια· ἐπομένως εἶναι ἀδύνατον ὁ δεῦτερος ὄροφος νὰ στηριχθῆ ἐπὶ πλημμυλοῦς (τοῦ πρώτου), τεχνικῶς.

Τέλος, ὡς πρὸς τὴν ἐκφορῶμενην, ὑπὸ τοῦ κριτοῦ, ἐλπίδα «τῆς ἀμερολήπτου μελλοντικῆς ἐκθέσεως τῆς Ἱστορίας τοῦ Βουλγαρικοῦ λαοῦ», φρονοῦμεν, ὅτι μόνον ἡ διὰ τοῦ διαυγοῦς τῆς πραγματικότητος φακοῦ ἀντιμετώπισις καὶ αἱ τῶν ἱστορικῶν ἀληθειῶν ἐνδεδειγμένα ἀποδείξεις χαρακτηρίζουσι τοὺς εἰλικρινεῖς ἐρευνητὰς τῆς Ἱστορίας τῶν Ἐκκλησιῶν τοῦ Χριστοῦ — τῆς Ἀγάπης — ὡς καὶ τὸ ἀδιάβλητον τῶν ἐρευνητῶν.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Β. ΤΟΥΤΙΑΣ, δ. Θ.